

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

**A.Ş.Şəkərəliyev
Z.A.Şəkərəliyeva**

GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 18.02. 2015-ci il tarixli 173
saylı əmrinə əsasən qrif verilmişdir.

BAKİ - 2015

Elmi redaktor: i.e.d., prof. **M.Əhmədov**

Rəyçi: i.e.d., prof. **Q.Manafov**

i.e.d., prof. **Ü.Əliyev**

Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı – 2015. - 168 səh.

© Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. - 2015

© İqtisad Universiteti - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL. GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1.Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və onun ümumi prinsipləri.....	8
1.2.Azərbaycan Respublikasının gömrük sistemində idarəetmənin mahiyyəti və təsnifatı.....	13
1.3.Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi mənfəyinin qorunmasında idarəetmənin rolu və zəruriliyi.....	26
1.4.Gömrük siyasətinin normativ-hüquqi bazasının formalaşması.....	31
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKASI	38
2.1. Müasir dövrdə idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi mexanizmi.....	38
2.2.Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsində idarəçilik münasibətləri və idarəetmənin təşkilati strukturunun əsas cəhətləri.....	42
2.3. Gömrük sistemində idarəetmə – Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət mexanizminin halqası kimi.....	50
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK SİYASƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	57
3.1.Gömrük siyasətinin müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	57

3.2. İdxal-ixrac əlaqələrinin genişləndirilməsi və gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi.....	69
3.3. Azərbaycanın beynəlxalq gömrük əlaqələri və gömrük ittifaqlarında iştirakı məsələsi.....	81

**IV FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN
GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ..... 87**

4.1. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri.....	87
4.2. Gömrük tarifinin tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi.....	95
4.3. Xarici ticarət əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.....	120

**V FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN
FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ
OLUNMASINDA VERGİ VƏ
RÜSUMLARIN ROLUNUN ARTMASI..... 129**

5.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturunda vergi və rüsum daxilolmalarının müasir inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi.....	129
5.2. Büdcə gəlirlərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları.....	136

**VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ
EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ..... 143**

6.1. Gömrük nəzarətinin təşkilinin vəziyyəti və onun inkişafı.....	143
6.2. Azərbaycan Respublikasının gömrük sisteminin inkişaf perspektivləri və onun səmərəliliyi.....	158

GİRİŞ

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı xarici iqtisadi əlaqələr sistemi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan inkişaf etməkdə olan digər ölkələr kimi iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya məsələlərini eyni zamanda həll etməyə məcburdur. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, müasir dünya ticarəti sistemi bütün ölkələrə qarşı xarici iqtisadi siyasətin sərt tələblərini və məhdudiyətlərini irəli sürür.

Bu səbəbdən milli iqtisadiyyatın struktur cəhətdən tənzimlənməsi bu obyektin inkişaf edən vahid orqanizmdən ibarət olmasına əsaslanmalıdır.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində məqsəd onun təkmilləşmə və inkişaf üçün zəruri olan strukturunun fasiləsiz olaraq dəyişdirilməsini, milli təsərrüfatın sistem kimi bütövlüyü üçün təhlükə yaradan uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını təmin edən dinamik tarazlığın saxlanmasından ibarətdir.

Azərbaycanda istehsalın və istehlakın milli struktur xüsusiyyətləri, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, digər obyektiv və subyektiv faktorların təsiri xarici ticarətin tənzimlənməsi sisteminə kompleks münasibət tələb edir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı struktur texnologiyası səviyyəsinin yüksəlməsinə və dünya bazarında rəqabətə davamlı milli istehsal komplekslərinin yaranmasına imkan verən struktur yenidənqurmasını həyata keçirməlidir.

Hazırkı şəraitdə ixrac-idxal əməliyyatları iştirakçılarına təsir prosesində iqtisadi siyasətin bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edən və bir-birini tamamlayan kompleks vasitələrindən istifadə olunması zərurəti xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə sisteminin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsində iqtisadi, inzibati, texniki, milli ixracatçılara yardım və valyuta maliyyə tədbirləri vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu işdə dövlətin həyata keçirdiyi gömrük siyasəti mühüm rol oynayır.

Gömrük siyasəti xarici ticarət dövriyyəsinin gömrük sərhədlərindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir.

Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən institutların məcmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi metodlarının istifadə qaydası gömrük siyasəti mexanizmini təşkil edir.

Dövlətin gömrük siyasəti xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri ilə müəyyən edilir. Belə ki, burada xarici siyasətin tərkib hissəsi kimi vahid xarici ticarət siyasəti və ona nəzarət, onların hüquq və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunmasına dövlətin və onun orqanlarının xarici ticarət fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxiləsinə, onun iştirakçılara və bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına zərər vurulmasının istisna edilməsi və respublikanın gömrük ərazisinin bütövlüyü və s. məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasəti onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. İqtisadi təhlükəsizlik məsələləri iqtisadiyyatın respublikanın sosial, siyasi, müdafiə qabiliyyətinin və mütərəqqi inkişafının kifayət edəcək səviyyəsini təmin edə bilən vəziyyətini, tarazlaşdırma problemlərinin həlli yollarını, mümkün xarici və daxili təhlükələrə, onun iqtisadi maraqlarının xarici təsirlərdən asılı olmaması və kifayət qədər xətərdən qorunma qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Dövlətin gömrük siyasəti. Onun həyata keçirilməsi üçün başlıca zəmin olan gömrük xidməti fəaliyyətinə arxalanır. Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mürəkkəb proses olub, hakimiyyətin hər üç qanadının – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin və həmçinin bu işdə maraqlı olan

təsərrüfatçılıq və sahibkarlıq dairələrinin bilavasitə iştirakı ilə reallaşır.

Gömrük siyasətinin dəqiq hüquqi əsaslandırılmaları, ilk növbədə ona görə vacibdir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətlərini tənzimləyərkən onun həyata keçirmə vasitələri istər-istəməz mülkiyyət münasibətləri sferasına müdaxilə etmiş olur. Bundan başqa gömrük siyasətinin xarici münasibətlərə təsiri dövlət üçün beynəlxalq hüquqi xarakterli öhdəliklər yaratdığından onun normalaşdırılması zərurətini doğurur.

Ölkədə həyata keçirilən gömrük siyasəti ilk öncə onun təşkili və idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bu sahədə mütərəqqi işlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Çünki ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, daxili bazarın qorunması, dövlət büdcəsinin formalaşması ölkədə gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır.

I FƏSİL. GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və onun ümumi prinsipləri

Müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət sahəsində əsas vəzifəsi beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə əsasında dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində bərabərhüquqlu inteqrasiya olunmasıdır. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, müasir dünya ticarət sistemi bütün ölkələrə qarşı xarici iqtisadi siyasəti sərt tələblərinə və məhdudiyətlərinə irəli sürür. Bu səbəbdən milli iqtisadiyyatın struktur cəhətdən tənzimlənməsi bu tənzimləmə obyektinin inkişaf edən vahid orqanizmdən ibarət olmasına əsaslanmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal-ixrac əməliyyatlarına təsir prosesində iqtisadi siyasətin bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edən və bir-birini tamamlayan kompleks vasitələrindən istifadə olunması zərurəti xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə sisteminin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Xarici iqtisadi fəaliyyət təcrübəsində 5 qrup vasitələrinin fərqləndirilməsi qəbul edilmişdir:

1. İqtisadi tənzimlənmə vasitələri gömrük rüsumları, yığışmaları, tarazlaşdırıcı sərhəd vergiləri, milli əmtəə istehsalçılarında maliyyə yardımları;

2. İnzibati tənzimlənmə vasitələri ixrac və idxal və məhdudiyətləri, idxalın lisenziyalaşdırılması, kvotalaşdırılması, ixrac məhdudlaşdırmaları;

3. Texniki vasitələr, standartlar və texniki normalar. Standartlara uyğunluğu təyin etmə metodları, təhlükəsizlik qaydaları və normaları, əmtəələrin sertifikatlaşdırma sistemləri, sanitariya-baytarlıq, səhiyyə normaları, ekoloji tədbirlər;

4. Milli ixracatçılara və əmtəə istehsalçılarında ixrac üçün yardım tədbirləri;

5. Valyuta-maliyyə tədbirləri.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin sərbəstləşdirilməsi üzrə iqtisadi islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər, idarəetmənin inzibati metodlarından iqtisadi metodlara keçid xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini bazar prinsipləri üzərinə keçirməyə şərait yaratmışdır. Buna görə də respublikamızın gömrük işi üzrə siyasəti çox möhkəm və mükəmməl olması, respublikamızın inkişafı üçün ən əsas amillərdən biridir.

Azərbaycanın gömrük xidməti ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsinə istiqamətlənmiş prinsiplərlə formalaşmışdır.

1. Dövlətin gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasətdən və gömrük xidmətinin modernləşdirilməsi səviyyəsindən asılı olmaqla, dövlətin perspektiv inkişaf yollarının müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızın gömrük siyasəti respublikanın xarici ticarət dövrüyəsinin (idxal və ixracın həcmi, strukturu və şərtləri) gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimləri müəyyən edilməsi vasitəsi ilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərinin təyin edilməsinə xidmət göstərir.

2. Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən institutların məcmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi metodlarının istifadə qaydası gömrük siyasət mexanizmi anlayışını təşkil edir.

3. Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının dövlət tənzimləmə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir. Gömrük sisteminin məqsədi və təyinatı –strateji milli dövlət mənafeələrinin təmin edilməsində, milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi səmərəliliyini və rəqabətə davamlılığını stimullaşdırmaqdan, ölkənin milli təhlükəsizliyinin lazımı Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının daxili bazarının qorunması;

-Milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması;

-Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, bu məcələyə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilən digər məqsədlər.

Gömrük siyasəti gömrük işini beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir. Bundan başqa gömrük siyasətinin başlıca vəzifəsinə gəldikdə isə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının və səlahiyyət çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin etməsi nəzərdə tutulur. Bundan əlavə gömrük məntəqəsində və gömrükxanalarda, mal və nəqliyyat, gömrük ödənişlərinin tutulması, gömrük nəzarətinin güclənməsi, qaçaqmalçılıq üzrə nəzarətin güclənməsi və bu cür problemlərin həlli yollarının düzgün aparılması Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin əsasını təşkil edir.

Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mürəkkəb proses olub, hakimiyyətin hər cür qanadının – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin və həmçinin bu işdə maraqlı olan təsərrüfatçılıq və sahibkarlıq dairələrinin bilavasitə iştirakı ilə reallaşa biləcək bir məsələdir.

Gömrük siyasətinin mahiyyəti özəksini gömrük-tarif qanunvericiliyində, müxtəlif istiqamətli beynəlxalq gömrük birlikləri və münasibətləri yaradılmasında, sərbəst gömrük və ticarət zonalarının təşkil edilməsində tapır.

Gömrük siyasəti dövlətinin iqtisadi və xarici ticarət sahəsinin ayrılmaz hissəsidir və buna görə də hökumətin ümumi iqtisadi strategiyasının məqsəd və vəzifələrindən asılıdır.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri gömrük rüsumları, yığımları (tarif və ya iqtisadi tənzimləmə),

gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti əməliyyatları, xarici ticarətin lisenziyalaşdırılması və avtomatlaşdırılması (qeyri-tarif və ya inzibati tənzimlənmə) təcrübəsi ilə bağlı olan müxtəlif gömrük məhdudiyyətləri və rəsmiyyətdir. Gömrük siyasəti müxtəlif hüquq normaları və gömrük qaydaları əsasında həyata keçirilməlidir və bu da gömrük hüququ məfhumunu meydana çıxarır.

Gömrük siyasətinin dəqiq hüquqi əsalsandırmaları ilk növbədə ona görə vacibdir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətlərini tənzimləyərək onun həyata keçirilmə vasitələri istər-istəməz mülkiyyət münasibətləri sferasına müdaxilə etmiş olur. Bundan başqa gömrük siyasətinin xarici münasibətlərə təsiri dövlət üçün hüquqi xarakterli öhdəliklər yaratdığından onun normallaşdırılması zərurətini doğurur.

Gömrük işi – gömrük siyasəti və həmçinin bu siyasəti həyata keçirəcək vasitələr: mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddindən keçirilməsinin qayda və şərtləri, gömrük ödəncələrinin tutulması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və s. kimi xarakterizə edilir. Gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi prinsiplərini nizama salan və rəsmiləşdirmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün mövcud qanunvericiliyə əməl olunmasını təmin edəcək dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hərəkət qaydaları gömrük hüquq normaları adlanır.

Həlli vacib olan təşkilati və idarəetmə problemləri arasında gömrük sisteminin bu gün üçün və uzun müddətli perspektivi də kifayətə yüksəlişini nəzərdə tutan şaxələnmiş, mürəkkəb gömrük infratsrukturunun yaradılması xüsusi maraq doğurur. Şübhəsiz ki, inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu və onun digər tərkib hissələri, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələr sektoru olmadan bazar iqtisadiyyatı normal fəaliyyət göstərə bilməz.

Qeyd edilməlidir ki, gömrük infratsrukturunun təşkili və inkişafı-gömrük orqanları vahid sisteminin ayrılmaz atributu, gömrük işinin həyata keçirilməsində onun səmərəli olmasının şərtlərindən əsas amillərdən biridir. Belə ki, infrastruktur təminatı bu və ya digər səviyyədə mövcudluğu ilə gömrük işinin həyata

keçirilməsinin prosedura və mərhələlərini müşayiət edir. Ənənvi olaraq gömrük infrastrukturu məfhumunun müəyyən edilməsində əsas diqqət ona yönəldilir ki, infrastruktur dedikdə gömrük işinin həyata keçirilməsində, gömrük orqanlarının vəzifələrinin yerinə yetirilməsində tabeli, köməkçi rol oynayan gömrük müəssisələrinin şəbəkəsi nəzərdə tutulur. Belə təşkilatlara gömrük laboratoriyaları, tədris müəssisələri, elmi-tədqiqat müəssisələri, hesablaşma mərkəzləri, poliqrafiya, tikinti, istismar, təchizat və s. mərkəzlərini, müəssisələri aid etmək olar.

«İnfrastruktur» latın sözü olub (infra-altında, struktura-quruluş, təşkilat) «yardımçı quruluş» mənasını daşıyır. Beləliklə, infrastrukturu-orqanın normal fəaliyyət göstərməsini təmin edən istehsal. Qeyri-istehsal, elmi sahələr kompleksidir. Gömrük infrastrukturu dedikdə, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi şərtlərini, gömrük sisteminin bütövlükdə fəaliyyət göstərməsini təmin edən, gömrük nəzarəti ekspertizası, rabitəsi, məlumat sistemi, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazası, texniki vasitələri, sosial struktur və fəaliyyət növləri kompleksi başa düşülməlidir.

Müasir şəraitdə gömrük işinin günün tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədə qurulması gedişində gömrük əməkdaşlarının peşə hazırlığı, onlara müsbət şəxsi keyfiyyətlər, gömrük qanunvericiliyinin mükəmməl öyrənilib, tətbiq edilməsi bacarığı aşılanması məsələləri ön plana çıxır. Gömrük siyasəti xarici siyasət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri ilə müəyyən edilir:

-xarici siyasətin tərkib hissəsi kimi vahid xarici ticarət siyasəti;

-xarici ticarət fəaliyyətinin vahid dövlət tənzimlənmə sistemi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət;

-vahid valyuta nəzarət siyasəti;

-xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi tədbirlərlə üstünlük verilməsi;

- xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçılarının bərabərliyi və hər hansı formada ayrı-seçkiliyə yol verilməsi;
- xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçılarının hüquq və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması;
- dövlətin və onun orqanlarının xarici ticarət fəaliyyətinə rüsumsuz müdaxiləsinin, onun iştirakçılara və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına zərər vurulmasının istisna edilməsi.

1.2. Azərbaycan Respublikasının gömrük sistemində idarəetmənin mahiyyəti və təsnifatı

İnsan faktorunu saxlayan istənilən sistemdə olduğu kimi gömrük sistemində də idarəetmə böyük əhəmiyyətə malikdir. Gömrük orqanları sistemində idarəetmənin əsas məqsədi gömrük orqanları əməkdaşlarının hamılıqla vahid orqanizm kimi təşkil edilməsidir. Ümumiyyətlə idarəetmə nədir? İdarəetmə dedikdə nə başa dülüşür?

Ədəbiyyatda gömrük orqanlarının da aid olduğu sosial-iqtisadi sistemlərdə «idarəetmə» anlayışının çoxsaylı tərifləri vardır. Gömrük orqanlarında idarəetməyə xas olan əlamətləri nəzərə alaraq müxtəlif xülasə edilmiş fikirləri ümumiləşdirməklə ona aşağıdakı tərif vermək olar. İdarəetmə – gömrük orqanları əməkdaşlarına elə fasiləsiz informasiya təsiri prosesidir ki, idarəçilik qərarlarının qəbul olunması və həyata keçirilməsi vasitəsilə dəyişən xarici və daxili şəraitdə onların məqsədyönlü davranışını təmin edir. İdarəedən təsirin formalaşması və həyata keçirilməsi üçün idarəetmə subyektlə (idarəedən sistemin, yarım sistemin), idarəetmə obyektinin (idarə olunan sistemin, yarım sistemin) və onların arasında müəyyən şəkildə mütəşəkkil birbaşa və əks-əlaqələrin alması zəruridir.

Məcmu halda idarəetmə subyektidir. İdarəetmə subyektidir və onların arasında qarşılıqlı əlaqələr gömrük orqanlarında idarəetmə sistemini əmələ gətirir. Gömrük orqanlarında idarəetmə subyektlərinə idarəetmə qərarları qəbul etmək, tabeliyindəki əməkdaşlara

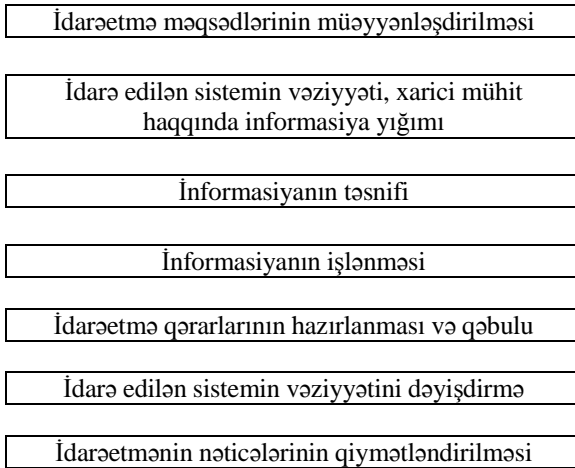
və kollektivlərə tapşırıq vermək və onların icrasını tələb etmək səlahiyyəti olan bütün rəhbərlər, yəni məqsədyönlü təsiri həyata keçirən gömrük postunun, gömrükxananın, gömrük idarəsinin və Dövlət Gömrük Komitəsinin bütün elementləri və yarım sistemləri aiddir. İdarəetmə obyektı və subyektı altında məsələnin aydınlaşdırılması üçün dərk etmək vacibdir ki, gömrük orqanlarında idarəetmə struktur olaraq, mərhələləri, iyerarxik xarakter daşıyır. İdarəetmənin müxtəlif səviyyələri gömrük sistemində eyni vaxtda idarəetmənin həm subyektı, həm də obyektı kimi çıxış edir. İdarəetmənin hər pilləsinə və ya səviyyəsinə öz idarəetmə subyektı və obyektı uyğun gəlir. Ona görə də gömrük orqanlarının vahid sistemində idarəetmə obyektı sonrakı idarəetmə və icra hərəkətləri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Beləliklə, idarəetmə bu strukturda fəaliyyət növü olaraq sərəncamverici və idarəedici tərəflərə malikdir.

İdarəetmə subyektı və obyektı arasında təşkilati idarəetmə strukturundan, digər faktorlardan asılı olaraq qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər mövcuddur. İdarəetmə sistemində onlar əhəmiyyətli rol oynayır. İdarəetmə subyektı idarəetmə obyektinin faktik vəziyyəti və onu əhatə edən xarici mühit haqqında informasiya alır. Bu informasiya idarəetmə subyektı tərəfindən işlənir ki, bunun da nəticəsi olaraq qərar qəbul edilir. Məzmunu birbaşa əlaqə kanalı üzrə idarəetmə obyektinə ötürmək üçün həmin qərara idarəçilik qərarının formalarından (əmr, göstəriş, qətnamə və s.) biri verilir. Bu qərarın icrası haqqında informasiya və eləcə də idarəetmə obyektinin (idarə edilən sistemin) yeni vəziyyəti haqqında informasiya yenidən əks-əlaqə kanalı üzrə idarəetmə subyektinə daxil olur. Beləliklə, idarəetmə nisbi və fasiləsiz prosesdir. Gömrük orqanları tərəfindən idarəetmənin fasiləsiz xarakteri onlardan keçən informasiya proseslərinin daimiliyi və arasıkəsilməzliyi ilə şərtlənir.

Məsələn, idarəetmə məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi gömrük orqanları sisteminin əsas inkişaf istiqamətlərinin işlənilməsi, planlaşdırılması formasında həyata keçirilə bilər. Göm-

rük orqanlarında idarəetmə sistemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: idarəetmə mexanizmi, idarəetmə strukturları, idarəetmə prosesi və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilmə mexanizmi. İdarəetmənin mexanizmini aşağıdakılar təşkil edir: idarəetmə qanunları, prinsipləri, məqsədləri, metodları və funksiyaları.

İdarəetmə prosesi – idarəetmənin məqsədlərinə çatmaq üçün bütün idarəetmə halqalarının göstərdiyi fəaliyyətdir. Gömrük orqanlarında idarəetmənin mahiyyətini dərindən başa düşmək üçün bu idarəetməyə xas olan bəzi xüsusiyyətləri bilmək lazımdır.

Sxem 1. İdarəetmə prosesinin texnoloji mərhələləri

İdarəetmənin xidməti fəaliyyətin son nəticələrində aşkar ifadə olunan istiqamətlənməsi; idarəetmə fəaliyyətinin sistem daxilində xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının işi ilə uyğunlaşdırılması;

- dövlət idarəetmə orqanı səlahiyyətinin həyata keçirilməsi;
- gömrük orqanları əməkdaşlarının xarici iqtisadi fəaliyyətin səhlənkər iştirakçıları, qaçaqmalçılar və onların köməkçiləri ilə qarşılıqlı şəraitində idarəetmə proseslərinin dinamikliyi;

-idarəetmənin həyata keçirildiyi şəraitin nisbi qeyri-müəyyənliyi.

Gömrük orqanlarında idarəetmə həm obyektiv iqtisadi qanunlara və idarəetmə qanunlarına, həm də onların əsasında formalaşan əməliyyat xidmət fəaliyyətinin bütün iştirakçılarının ictimai, kollektiv və şəxsi maraqlarının vahid sisteminə əsaslanır. İdarəetmənin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, gömrük fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaradıcı rol oynayır. İdarəetmə qanunları idarəetmə sistemi elementləri və yarım sistemləri, onda baş verən proseslər və xarici mühit arasında ümumi, əhəmiyyətli və zəruri əlaqələri əks etdirir. Onlar obyektivdir və insanların şüurundan və iradəsindən asılı deyildir. İdarəetmə qanunlarını bilmək idarəetmə sistemlərinin yaradılmasında və onların fəaliyyətinin təşkil edilməsində idarəetmə qanunlarının tələblərini nəzərə almağa imkan verir. Onlara aşağıdakılar aiddir: idarəetmə sisteminin vahidliyi qanunu, mütənasiblik (proporsionallıq) qanunu, idarəetmə funksiyalarının mərkəzləşdirilməsinin optimal nisbəti qanunu, idarə edən və idarə olunan sistemlərin nisbəti qanunu və s.

İdarəetmə sisteminin vahidliyi qanununu təsiri dövlət idarəetmə sisteminin yuxarı orqanlarından onun aşağı halqalarına qədər idarəetmə münasibətlərinin qırılmaz zəncirində, idarəetmə prosesinin bütün səviyyələrinin, əməliyyatlarının və mərhələlərinin arasıkəsilməzliyində, ritmikliyində və uzlaşmasında insanların qlobal məqsədlərinin bütün tərtib hissələri ilə idarəetmənin vahidliyində, idarəetmə funksiyalarının və metodlarının vahidliyində, idarəetmə aparatı əməkdaşlarının tələblərinin vahidliyində təzahür edir.

Professional (peşə) fəaliyyətinin və idarəetmənin mütənasibliyi (proporsionallığı) qanunu müəyyən edir ki, idarəetmənin ən mühüm vəzifəsi idarə edən və idarə olunan sistemlərin fəaliyyətinin optimal proporsionallığını, sistemin tərkib hissələrinin fasiləsiz əlaqəsini təmin etməkdir. Mütənasiblik (proporsionallıq) onunla ölçülür ki, sistemin əsas fəaliyyəti gömrük rəsmiləş-

dirilməsi və gömrük nəzarəti, digər funksiyaların həyata keçirilməsi idarəetmə ilə nə dərəcədə tam və dəqiq təmin olunur ki, minimal mümkün məsrəflərlə lazımi effekti (səmərəni) versin. Mərkəzləşdirmənin optimal nisbəti qanunu elə idarəetmə sisteminin qurulmasının və onun fəaliyyətinin elə təşkilini nəzərdə tutur ki, bu zaman gömrük orqanlarının hər bir aşağı halqasının mərkəzi idarəetmə orqanlarına arasıkəsilməz və kifayət qədər sabit tabeliyi mövcud olsun. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin bütün halqalarının fəaliyyətini son dərəcə sərt nizamlamaq demək deyildir. Sistemin hər bir inkişaf mərhələsi üçün özünün optimal mərkəzləşdirilmə səviyyəsi mövcuddur ki, onunla idarəetmənin mərkəzləşdirilmiş formalarının sistemin inkişaf səviyyəsini ifadə edən real tələbatlara maksimum uyğunluğu nəzərdə tutulur.

İdarə edən və idarə olunan sistemlərin nisbəti qanununun mahiyyəti idarə edən sistemin idarə olunanla uyğunluğunun təmin edilməsi tələbindən ibarətdir. Bu nisbətə dəyişməsi müxtəlif, başlıca olaraq, təşkilati və iqtisadi faktorların təsiri ilə baş verir. Hər şeydən öncə, idarə edən sistemin inkişaf və fəaliyyət səviyyəsi idarə olunan sistemin əməliyyat xidmət fəaliyyəti səviyyəsinə uyğun gəlməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz qanunların köməyi ilə idarəetmə nəzəriyyəsinin məzmunu, idarəetmə prosesinin əsas funksiyaları, metodları, strukturları və xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Nəticədə idarəetmə qanunlarının istifadəsində sistemli yanaşma əsas götürülür. Sistemli yanaşma onların tələblərini sistemli şəkildə ifadə etməyə və bütün sistemin optimal fəaliyyət və inkişaf variantını müəyyən etməyə imkan verir.

Gömrük orqanlarında idarəetmə həm idarəetmənin obyektiv qanunlarını, həm də onların əsasında formalaşan vahid prinsiplər sisteminə əsaslanır. İdarəetmənin prinsipləri dedikdə idarə edən sistemin əsaslandığı rəhbər ideyalar, qaydalar, əsas müddəaları və davranış normaları başa düşülür. İdarəetmə təcrübəsində gömrük orqanları tərəfindən ümumi, xüsusi və təşkilati-texnoloji prinsiplər tətbiq edilir. İdarəetmənin ümumi prinsipləri strateji idarəetmə

normalarında və gömrük orqanlarının bütün sahələrində və yarım sistemlərində fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq onlar hər bir idarəçilik sistemində spesifikdir. İdarəetmənin ümumi prinsipləri bunlardır: sistemlilik, əks-əlaqə, informasiyanın kafiliyi, optimalıq, bərabər tabelilik.

1. *Sistemlilik idarəetmənin apardığı prinsipdir.* Gömrük orqanlarının idarə edilməsində sistemlilik sistemli struktur və funksional vahidliyini təmin edir və təkmilləşdirir;

2. *Sistem əks əlaqə prinsipi* gömrük orqanlarının qarşısında dayanan vəzifələrin mürəkəbbliyi qədər əhəmiyyətlidir. İnformasiya idarəetmə subyektinə, sistemə təsir etmək və idarəçilik qərarının icrasını təmin etmək məqsədilə hər bir zaman anında sistemini vəziyyəti haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir;

3. *İnformasiyanın kafiliyi prinsipi* o deməkdir ki, gömrük sistemində, o cümlədən idarəçilik sistemində informasiya həmlərinin görülməmiş dərəcədə artması şəraitində informasiya proseslərinin intensivləşməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir;

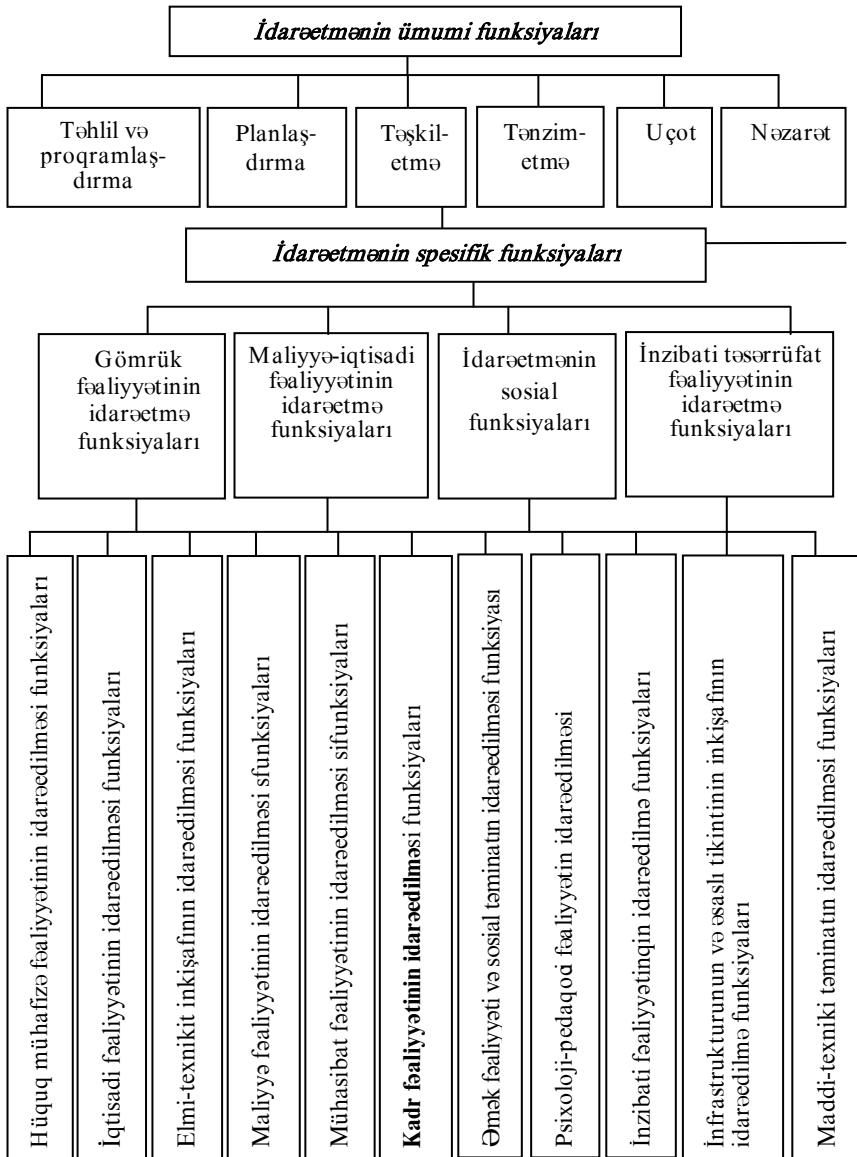
4. *İdarəetmənin optimalıq prinsipi* gömrük orqanlarında qarşıya qoyulmuş məqsədin mümkün olan daha qısa müddətlərdə ən az maddi, maliyyə və əmək məsrəfləri ilə əldə edilməsi mahiyyətini əsas tutur. Bu prinsip gömrük sistemində müxtəlif metod və vasitələrlə təmin edilir.

İdarəetmənin xüsusi prinsiplərini gömrük sistemində 2 böyük qrupa bölürlər. Gömrük fəaliyyətinin iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi sahələrində tətbiq edilən prinsiplər və ikinci dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini öz səlahiyyətləri çərçivəsində təmin edən dövlət hüquq mühafizə təşkilatı olaraq gömrük orqanları sistemində mövcud olan prinsiplər. Xüsusi prinsiplərə bunlar aiddir: qanunçuluq, səmərəli, mərkəzləşdirmə ilə birgə mərkəzləşdirmə; fasiləsizlik, operativlik, çeviklik, məsuliyyət, varislik, son nəticəyə istiqamətləşmə və s.

İdarəetmənin təşkilati-texnoloji prinsipləri gömrük orqanları rəhbərlərinin itəşkilati-sərəncamverici və inzibati-idarəsi fəaliyyətinin əsasında dayanır. Bu prinsiplərə aşağıdakılar aiddir: vahid

rəhbərlik; konkretlik; əməyin bölgüsü; skalyar; iyerarxiya; sərəncamvermənin vahidliyi və tək rəhbər; səlahiyyətlərin ötürülməsi; idarəetmə diapazonu və s.

Vahid rəhbərlik prinsipinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Bu prinsipin bir tərəfdən idarəetmənin kollegialının, digər tərəfdən isə icraedici funksiyalara görə ciddi fərdi məsuliyyətin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Kollegiallıq tapşırığa görə hər bir gömrük əməkdaşının məsuliyyətini istisna etmir, əksinə onun üçün şəxsi məsuliyyət nəzərdə tutur. Gömrük orqanlarında rəhbərliyin bütün səviyyələrində vahid rəhbərlik prinsipi daim fəaliyyət göstərir, çünki gömrük orqanlarının rəhbərlərinə qanunvericiliklə vahid rəhbər (təkbəşçi) hüquqları və funksiyaları ayrılışdır. Bu prinsip üzrə gömrük orqanları sistemə sədr rəhbərlik edir. Gömrük işinə rəhbərliyin ən mühüm məsələləri kollegiyanın iclaslarında baxılır. Kollegiyanın iclaslarında qəbul edilən sədrin əmri ilə rəsmiləşdirilən qərarların bütün gömrük orqanları və əməkdaşları tərəfindən icra edilməsi məcburidir. Baş gömrük orqanının tabeliyindəki digər təşkilatların rəhbərləri vahid rəhbərlik (təkbəşçilik) prinsipi üzrə fəaliyyət göstərilir. Gömrükxanaların və gömrük postlarının rəisləri idarəçilik fəaliyyətində vahid rəhbərlik prinsipini həyata keçirirlər. İdarəetmənin konkretliyi prinsipi situasiyanın konkret təhlilini tələb edir ki, bunun üçün idarə sistemi haqqında və onun xarici mühiti haqqında keyfiyyətli elmi informasiya. Əməyin bölgüsü prinsipində nəzərdə tutulub ki, idarəetmənin təşkili üzrə bütün fəaliyyət icrası idarəetmənin sistemini təşkil edir.

Sxem 2. İdarəetmənin funksiyaları

Əməliyyat xidmət şəraitinin təhlili və proqnozlaşdırılması, planlaşdırma, təşkilətmə, tənzimləmə, uçot və nəzarət. İdarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri olan əməliyyat-xidmət şəraitinin təhlili və proqnozlaşdırılması əsasında gömrük orqanlarının obyektiv imkanları üzrə təhlili nəinki sistemin komponentlərinin vəziyyətini müəyyən etməyə, həm də onların qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı asılılığını üzə çıxarmağa imkan verir. O cümlədən təhlil idarəetmə sistemində tək-cə bütövlükdə sistemə deyil, eyni zamanda idarəçildik dövrünün hər bir komponentinə də şamil edilir. Gömrük əməliyyat xidməti şəraitinin təhlili və proqnozlaşdırılması gömrük fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsində şərtlər toplusunun inkişafının öyrənilməsi, dərk edilməsi və əvvəlcədən görülməsi ilə və onların gömrük işinin nəticələrinə, eləcə də əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi və planların hazırlanması məqsədləri üçün müəyyənləşdirilməsi ilə qırılmaz əlaqəlidir. Gömrük əməliyyat xidməti şəraiti dedikdə iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, regional və digər şərtlərlə dialektik inkişafda olan, gömrük fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən əlaqəli elementlər məcmusu nəzərdə tutulur.

Planlaşdırma idarəetmənin elə əsas funksiyasıdır ki, onun vasitəsilə gömrük orqanlarında gələcək fəaliyyətin təşkilati başlanğıcı işlənib hazırlanır. Planlaşdırma vasitəsilə sistemin inkişaf məqsədləri və istiqamətləri müəyyən edilir, mövcud problemin realizə edilməsi vasitəsi olan metodlar işlənib hazırlanır, sistemin inkişaf tempi müəyyən edilir. İdarəetmə subyekti icraçıların gələcək fəaliyyət planını tutur, planda göstərilən məqsədlərə çatmağın yollarını, üsullarını, vasitələrini və müddətlərini əsaslandırır. Təşkilati planlaşdırma idarəetmənin bütün səviyyələrində: strateji taktiki səviyyələrdə həyata keçirilir. Bundan başqa o gömrük sisteminin fəaliyyət göstərməsinin müəyyən olunmuş təqdim dövrlərinə – uzunmüddətli, məsələn: 5 il və daha artıq, orta müddətli, məsələn, 1 ildən 5 ilədək və cari, məsələn, bir ilədək uyğun gəlir. Beləliklə, idarəetmənin realizəsi üzrə idarəçilik fəaliyyəti gömrük əməliyyat xidməti şəraitini, onun obyektiv qiymətlən-

dirilməsini dərindən bilməyi, təcrübə, bacarıq və işə yaradıcı münasibət tələb edir. Keyfiyyət qərarların və planların müəyyən dərəcədə əsaslandırılması idarəetmənin son nəticələrini müəyyən edir. Hazır və təsdiq olunmuş plan hələ özü-özlüyündə onun yerinə yetiriləcəyini göstərmir. Bunun üçün müvafiq şərait lazımdır ki, onu da idarəetmənin digər funksiyası təşkil etmə yaradır.

Təşkil etmə dedikdə idarəetmənin elə əsas funksiyası nəzərdə tutulur ki, onun reallaşdırılması vasitəsilə planlaşdırma prosesində işlənilib hazırlanmış planların yerinə yetirilməsi üçün şərait yaranır. Bu funksiyanın mahiyyəti qüvvə və vasitələrin yaradılmasından icraçılar arasında zəruri əlaqə və münasibətlərin qurulmasından, onların fəaliyyətinin səmərəli forma və metodların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tənzim etmə dedikdə idarəetmənin elə əsas funksiyası başa düşülməlidir ki, onun vasitəsilə tabelikdə olan şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəlir və ya planlaşdırma zamanı verilmiş parametrlərdən kənarçıxmalar aradan qaldırılır. Tənzim etmə əks əlaqənin nəticələri əsasında həyata keçirilir. O, ayrı-ayrı əməkdaşların və kollektivlərin qarşılıqlı əlaqələrinin saxlanılması, əlaqələndirilməsi, qüvvələrin (səylərin) yenidən bölgüsü, eləcə də motivasiya və stimullaşdırılması yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Uçot funksiyasının mahiyyəti idarə olunan sistemin cari vəziyyəti haqqında onun hərəkət istiqamətləri və templəri, əldə edilən nəticələr və dəyişən problemlər haqqında informasiyanın toplanması, sistemləşdirilməsi və ilkin işlənməsi təşkil edir.

Nəzarət – idarəetmənin elə əsas funksiyasıdır ki, onun reallaşdırılması vasitəsilə gömrük orqanlarının vahid sistemin fəaliyyəti prosesin üzərində müşahidə həyata keçirilir, bu və ya digər zaman momentində tabelikdə onların fəaliyyətinin gedişli şəraiti, vəziyyəti və nəticələri haqqında məlumatlar toplanır. Qəbul olunmuş qərarların reallaşdırılmasına nəzarət gömrük fəaliyyətinin qoyulmuş vəzifələrə uyğunluğunun üzə çıxarılmasına, şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq əvvəl qəbul edilmiş qərarlara və təsdiq

olunmuş planlara vaxtında zəruri düzəlişlər edilməsinə istiqamətlənir.

Gömrük orqanlarında idarəetmənin spesifik funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

1. Gömrük fəaliyyətinin idarəedilmə funksiyası;
2. Maliyyə iqtisadi fəaliyyətin idarəedilmə funksiyası;
3. Sosial fəaliyyətin idarəedilmə funksiyası;
4. İnzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilmə funksiyası.

İdarəetmə metodu – qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə olunması üçün idarəetmə obyektinə təsir yollarının, üsullarının, vasitələrinin və formalarının məcmusudur. İdarəetmənin metodlarını öyrənərkən xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, onların təsirinin yönümü sosial-iqtisadi sistemin, o cümlədən gömrük xidməti qarşısında qoyduğu konkret məqsədlə müəyyən edilir. Belə məqsəd konkret təşkilati, iqtisadi, sosial və texniki vəzifələrin həllini tələb edir ki, bu da öz növbəsində idarəetmənin müvafiq metodlarının tətbiqini tələb edir.

İdarəetmənin metodları idarəçilik fəaliyyətinin miqyasına və təsir formasına görə təsnif edilir. Gömrük orqanlarında idarəçilik fəaliyyətinin miqyasına görə ümumi və xüsusi metodlar fərqləndirilir.

İdarəetmənin ümumi metodları gömrük işinin qlobal problemlərini, strateji məsələlərinin həllinə yönəlmişdir, onların bütün gömrük sisteminin əsas məqsədlərinin və fəaliyyət göstərməsi məsələlərinin əldə olunması üsullarını müəyyən edir.

İdarəetmənin xüsusi metodları başlıca olaraq, operativ və cari idarəetmə sistemlərində (regional gömrük idarələr, gömrük-xanalar və s.) istifadə edilir.

Gömrük sistemlərində təsir formalarında asılı olaraq birbaşa və dolayı təsir metodları tətbiq edilir.

Birbaşa təsir metodları dövlətin iradəsinə və nüfuzuna əsaslanır. Onlara təşkilati – sərəncamverici və hüquqi metodlar aiddir.

Dolayla təsir metodlarına sosial, psixoloji, iqtisadi və iqtisadi-riyazi metodlar aiddir.

Gömrük orqanlarına üç qrup təşkilati – sərəncamverici metod: təşkilati sərəncamverici və intizam tətbiq edilir. Əsas yeri birinci qrupu təşkil edən təşkilati təsir metodları tutur. Onlar idarəetmənin əsası olan sistemində təşkilati əlaqələrin uzunmüddətli təsbitidir və nizamasalma, normalaşdırma və təlimatlaşdırmanı əhatə edir.

1. Nizamasalma təşkilati təsirin sərt tipidir. Bu gömrük orqanlarında sistemin təşkilati əsasını və onda baş verən prosesləri müəyyən edir, təşkilati müddələrin hazırlanmasından və onlara qüvvə verilməsindən ibarətdir. Bu müddələrə aşağıdakılar aiddir: bütövlükdə gömrük sisteminin fəaliyyət göstərmə qaydasını və təşkilati xüsusiyyətini müəyyənləşdirən ümumtəşkilati xarakterli müddələr; iş qaydasını müxtəlif bölmələrin təşkilati statusunu, onların vəzifələrini, funksiyalarını, səlahiyyətlərini təyin və müəyyən edən müddələr; bölmələrin tip strukturları, ştat cədvəlləri və vəzifə təlimatları ilə həyata keçirilən vəzifə nizamasalınması.

2. Normalaşdırma təşkilati təsirin daha az sərt tipidir və fəaliyyətdə istiqamət kimi istifadə edilən norma və normativlərdən ibarətdir və onun aşağı və yuxarı hədlərini müəyyən edir.

3. Təlimatlaşdırma həmişə işlərin uğurlu icrasına yönəlmiş metodiki və informasiya yardımı formasına malikdir.

İdarəetmənin təşkilati sərəncamverici metodlarının ikinci qrupu sərəncamverici təsir metodlarıdır ki, onlar da idarəetmə orqanlarının müntəzəm işinin gündəlik operativ təmin edilməsində istifadə olunur. Bu təşkilati təsir yolu ilə formalaşdırılan təşkilati struktura əsaslanan cari təşkilati iş metodlarıdır. Gömrük sistemində sərəncamverici təsir metodlarının əsasında səlahiyyət və vəzifələr dayanır.

İdarəetmənin təşkilati – sərəncamverici metodlarının üçüncü qrupu intizam təsiri metodlarıdır. Gömrük orqanlarında və metodların mahiyyəti məsuliyyət müəyyən edilməsindən ibarətdir. Onlar intizam tələbləri və məsuliyyət sistemi vasitəsilə ida-

rəetmə sistemində təşkilati əlaqələrinin sabitliyinin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şəxsi, kollektiv, maddi, mənəvi və xidməti məsuliyyəti fərqləndirilir.

Təşkilati sərəncamverici metodların bütün göstərilən üç qrupu gömrük sistemində həm ayrıca, həm də birlikdə bir-birini tamamlayaraq və zənginləşdirərək istifadə edilir.

Hüquqi metodlar sosial iqtisadi sisteminə elementlərinə və idarəetmə prosesində onların arasındakı münasibətlər hüquqi təsir vasitələrinin və üsullarının məcmuudur. Hüquqi metodlara bunlar aiddir: hüquqi normaların hazırlanması, istifadəsi və tətbiqi, hüquqi münasibətlərin formalaşdırılması, hüquqi aktların tələblərinə riayət edilməsi.

Hüquqi normalar bütün gömrük orqanlarının gömrük sistemində yerini və onlara rəhbərlik metodlarını müəyyən edir, onların başqa təşkilatlarla saxladığı münasibətlərin xarakter və məzmununu təyin edir.

İdarəetmənin sosial və siyasi psixoloji metodları gömrük sistemində idarəetmənin metodları arasında mühüm yer tutur. Ona görə də kollektivin sosial xarakteristikaları ilə onun fəaliyyətinin iqtisadi və təşkilati göstəriciləri arasında sıx asılılıq mövcuddur.

Sosial psixoloji idarəetmə metodları kollektivin formalaşdırılması və inkişafı prosesinə, onun daxilində baş verən sosial proseslərə konkret təsir üsulları və vasitələridir.

Sosial idarəetmə metodlarının sosial normalaşdırılması, sosial tənzimləmə, sosial varislik, sosial novatorluq və mənəvi stimullaşdırma metodları daxildir.

Sosial təsir metodları əksini gömrük orqanları kollektivlərinin sosial inkişaf planlarında tapır ki, bunlara da əməkdaşların mədəni, tərbiyəvi və ixtisas səviyyəsinin artırılmasını, kadr dəyişkənliyi ilə mübarizə, əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər daxildir.

Psixoloji idarəetmə metodları kollektivlərdə optimal psixoloji iqlim yaradılması yolu ilə gömrük orqanları əməkdaşları arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilir. Onlara bu

metodlar aiddir: kiçik qrup və kollektivlərin komplektləşdirilməsi; əməyin humanistləşdirilməsi; psixoloji məqsəd; professional seçmə və tədris.

İqtisadi idarəetmə metodları-idarəetmə obyektinə məqsəd-yönlü təsirin iqtisadi mənafeələrin üzərində qurulmuş üsullar sistemidir. Gömrük orqanlarında iqtisadi idarəetmə metodlarını – mərkəzləşdirilmiş planını və iqtisadi stimullaşdırılma metodu aiddir. Həll edilən idarəetmə məsələlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq gömrük orqanlarında bu və ya digər iqtisadi-riyazi metodlar istifadə oluna bilər. Onlar formalizə edilməsinin, zəif formalizə edilmiş və formalizə edilmiş metodlara bölünür.

Nəticə etibarlı ilə göstərmək lazımdır ki, burada gömrük xidmətinə uyğun olaraq idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas kateqoriyaları haqqında anlayışlar nəzərdən keçirilir. Nəzərdən keçirilmiş kateqoriyaları bilmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar idarəetmənin mahiyyətini və mexanizmini dərk etməyə imkan verir. Nəzərdən keçirilən kateqoriyaları bilmək idarəetmə qanunlarını dərk edərək səmərəli tətbiq etmək üçün əsas verir.

1.3. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi mənafeənin qorunmasında idarəetmənin rolu və zəruriliyi

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət etməlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin mühüm funksiyalarının tərkibinə daxildir. İqtisadi təhlükəsizlik problemi heç vaxt özü-özündən mövcud olmayıb, o cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində iqtisadi artım məsələlərindən törəmə kimi çıxış edir. Bu problemin konkret məzmunu söhbət gedən dövrdə formalaşan daxili və xarici şəraitdən asılı olaraq dəyişilir.

Təhlükəsizlik-daxili və xarici təhlükələrin mövcudluğu şəraitində «özü-özünü saxlamaq» və inkişaf etdirmək nöqtəyi-nəzərində, obyektin əlaqələr sistemində vəziyyətidir. İqtisadi sistem

(məsələn, sahədaxili struktur) istehsal və maliyyə – bank kapitalının nisbəti və s. nə qədər çevik olarsa, iqtisadiyyat o qədər həyat qabiliyyətli və deməli, onun təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi kifayət qədər yüksək olar. Sistemin müxtəlif komponentləri arasındakı əlaqələrin disproporsiyaların pozulması stabilləşmənin pozulmasına aparır və iqtisadiyyatın təhlükəsiz vəziyyətindən təhlükəli vəziyyətə keçməsi üçün bir siqnaldır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini – milli maraqların təminatlı müdafiəsinin ölkənin bütövlükdə sosial istiqamətli inkişafının, daxili və xarici proseslərin inkişafının hətta ağılagəlməz vəziyyətdə belə, kifayət qədər müdafiə potensialının təmin olunduğu hökumət institutlarının və iqtisadiyyatın vəziyyətidir.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik nəinki milli maraqların qorunması, həmçinin hakimiyyət institutlarının müdafiəsi və reallaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması və cəmiyyətin sosial siyasi sabitliyinin saxlanması bacarığıdır. Gömrük siyasəti, onun həyata keçirilməsi üçün başlıca zəmin olan gömrük xidmətinin fəaliyyətinə arxalanır. Eyni zamanda gömrük tənzimlənməsi gömrük orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindəki asılı olaraq xarici iqtisadi siyasətin, o cümlədən də gömrük siyasətini nisbətən dəqiq konturlara malik 4 növü müşahidə olunur. İqtisadi siyasətin, o cümlədən də gömrük siyasətinin nisbətən dəqiq konturlara malik 4 növü müşahidə edilir:

- proteksionizm;
- yumşaq proteksionizm;
- yumşaq-sərbəst ticarət;
- sərbəst ticarət (fritrederçilik).

Bu istiqamətlə eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi müdaxilələrə açıqlıq dərəcəsini nümayiş etdirir. Proteksionist gömrük siyasəti yerli istehsalın inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilib. Onun əsas məqsədləri idxal edilən mal-

lara gömrük vergi qoymasının daha yüksək səviyyəsini tətbiq etməklə əldə edilir.

Buna yaxın keçmişdən misal: 80-ci illərin sonunda Amerika-Yaponiya münasibətlərini nümayiş etdirir. Yaponiyanın Amerika mallarının idxal şəraitini yaxşılaşdırmaqda etirazına cavab olaraq ABŞ hökuməti Yaponiya mallarının çoxuna, ilk növbədə, məişət radioelektronikasına və integral sxemlərə idxal rüsumlarını təqribən 100% artırdı. Nəticədə ticarət danışıqları aparıldı və danışıqlar prosesində Amerika mallarını Yaponiyaya idxal şəraitini yaxşılaşdırmaq barədə razılığa nail olundu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük-tarif məsələləri gömrük siyasətində ən əsas və aparıcı rol oynayır.

Proteksionist siyasətdən fərqli olaraq, sərbəst ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı-minimum səviyyəsini nəzərdə tutur və daxili bazara xarici malların daha çox cəlb edilməsinə təhrik edir. Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri gömrük rüsumları, yığımları (tarif və ya iqtisadi tənzimlənmə), gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti əməliyyatları, xarici ticarətin lisenziyalaşdırılması, kvotalaşdırılması (qeyri-tarif və ya inzibati tənzimlənmə) təcrübəsi ilə bağlı olan müxtəlif gömrük məhdudiyətləri və rəsmiyyətləridir.

Məhz bu vasitələrin əsasında gömrük siyasətinin optimallaşdırılması yolları tapılmalı və bu yolda qarşıya çıxan problemlərin həlli ilə bağlı işlər həyata keçirildikdən sonra gömrük siyasətinin inkişaf etməsi, ümumiyyətlə, gömrük xidmətinin inkişaf etdirilməsinə və dünya standartları miqyasında nümunə göstəriləcək yerə çıxması mümkünüyündən söhbət edilə bilər. Respublikamızın gömrük siyasətini optimallaşdırmadan ötrü bir sıra problemləri həll etməkdə bütün səylərimizlə işlər görməliyik.

Məqsədyönlü gömrük siyasəti idxalın strukturunu yüksək keyfiyyətli əlaqələrin xeyrinə dəyişdirmək. Təkcə idxal edilən məhsulun deyil, eyni zamanda yerli məhsulun qiymətinin aşağı salınmasına kömək etmək iqtidarındadır. Gömrük orqanlarının ən mühüm funksiyaları ixrac nəzarəti və əlamətlərini qiymətləndir-

mə olmalıdır. Qarşıdan gələn dövrdə fiskal funksiya əvvəlki kimi gömrük xidməti fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Müasir şəraitdə ölkənin dünya iqtisadiyyatında vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün, ilk növbədə onun əməyin sənaye bölgüsündən iştirakının xarakterini dəyişmək tələb olunur. Bunun üçün də ilk növbədə, ixrac və idxalın strukturu yenidən qurulması, təşkilatların və firmaların xarici iqtisadi fəaliyyət şəraitinin yaxşılaşdırılması lazımdır.

Azərbaycanın gömrük siyasəti, ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyətə təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Bu gün ixracın inzibati tənzimə vasitələrinin demək olar ki, hamısı ləğv edilmişdir. Xarici ticarətdə əsas rol gömrük rüsumlarına keçir. Lakin ixrac kvotalarının və rüsumlarının ləğvi o demək deyildir ki, gömrük orqanları ixrac sövdələşmələrinə fikir verməməlidir. Ölkədən kapital axınını qarşısını yalnız iqtisadi metodlarla almaq olmaz. Keçid iqtisadiyyatlı ölkə üçün birincidərəcəli əhəmiyyət kəsb edən bu funksiya dövlətin möhkəmlənməsi və milli təsərrüfatın dirçəlməsi dərəcəsiindən asılı olaraq tədricən arxa plana keçəcək. Öz yerini ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı funksiyasına verəcək. İqtisadi təhlükəsizlik mahiyyəti meyarlar və göstəricilər sistemində reallaşır.

İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları – iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini əks etdirən mühüm proseslər nöqtəyi-nəzərindən iqtisadiyyatın vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

İqtisadi təhlükəsizliyin göstəricisi – indikator sistemində aşağıdakılara ayırmaq vacibdir: həyat səviyyəsi və keyfiyyəti, iqtisadi artım, büdcə defiziti, dövlət borcu, qızıl-valyuta ehtiyatları, gizli iqtisadiyyatın fəaliyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizliyin ən yüksək səviyyəsinə o zaman nail olunur ki, bütün göstəricilər özünün ilkin əhəmiyyətləri çərçivəsində olsun. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə törədən kifayət qədər çox amil mövcuddur. İxracda xammalın üstünlük təşkil etməsi və maşınqayırma, elektrotexnika, kimya və digər məhsulların bazarının itirilməsi, müxtəlif

ölkələrin Azərbaycanın strateji cəhətdən mühüm xammal bazarı üzərində nəzarət qoymaq cəhdi, istehlak mallarının bir çox çeşidlərinin idxal edilməsindən durmadan artan asılılıq, xaricdən iqtisadi və siyasi təzyiq alacağı hallarda iqtisadiyyatın güclərini zəifliyi, Rusiya Federasiyasının və İran İslam Respublikasının mövqelərinin sərtləşməsinə görə idxal və ixrac yüklərinin daşınması çətinliklərini, respublikanın ərazisinin və iqtisadiyyatın 20%-nin itirilməsinə səbəb olan Ermənistan təcavüzkarlığının davam etməsi, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında manevretmə imkanlarını məhdudlaşdıran xarici kreditlərdən ölkənin asılılığı xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı cinayətəkar biznes.

İqtisadi islahatların ilk mərhələsindəki çətinliklər həm tarif sayəsində öz işini qurmuş, həm də gömrük tənzimlənməsinin ixrac tariflərinin tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur. Xarici ticarətin tənzimlənməsi ona yönəldilməlidir ki, iqtisadi inkişaf üçün xammal ixracının imkanlarından hər vasitəsi ilə istifadə etməklə, eyni zamanda, tədricən yüksək emal səviyyəli məhsulun ixracı potensialı artırılсын, ixracın əmtəə strukturu rəngarəng olsun. İqtisadiyyatın strukturunun tənzimlənməsi gömrük tarifinin mühüm funksiyasıdır. Yüksək diferensial tarif rüsumlarının orta mülahizə edilmiş səviyyəsinin ona, ilk növbədə ehtiyacı olan sahələrin müdafiəsini saxlamaqda azaltmaq yolu ilə təmin etmək iqtidarındadır. Bu səbəbdən də tarif siyasətinin struktur siyasətin tərkib elementinə çevirmək gərəkdir. Sənayenin ən mühüm sahələrinin hər birinə aid, tərkib hissəsi gömrük rüsumları dinamikası olan fəaliyyət proqramını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Gömrük siyasətinin optimallaşdırılmasına təsir edən ən başlıca amillərdən biri də gömrük tarifləridir. Gömrük tariflərinin norma səviyyəsi həddən artıq yüksək olmamalıdır. Onlar elə kəmiyyətdə olmalıdır ki, müvafiq məhsulun milli bazarının müdafiəsi üçün zəruri olsun, yəni bir qayda olaraq. İdxal olunan malın qiymətini yerli malın qiymət səviyyəsinə qədər qaldırmağa və ya aksizli əmtəələrdə olduğu büdcə məsələlərinin həlli üçün imkan versin.

Rüsumların dəyişmə diapazonu elə müəyyən edilməlidir ki, onların kəmiyyət qaydasını təyin etmək tamamilə mümkün olsun və eyni zamanda hökumətə milli və dünya bazarında konyunkturada dəyişikliyə reaksiya vermək imkanı yaratsın.

1.4. Gömrük siyasətinin normativ-hüquqi bazasının formalaşması

Azərbaycan Respublikasında gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələləri, «Gömrük Məcəlləsi» və «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq normaları ilə həll olunur.

“Gömrük Məcəlləsi” «Gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin, suverenliyinin və maraqlarının qorunmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, onların öz vəzifələrini yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir». Məcəllə 14 bölmə, 61 fəsil və 450 maddədən ibarət olub Azərbaycan Respublikasında Gömrük orqanlarının işinin hüquqi təminatının əsas qanunudur.

Qalan gömrük qanunlarını, gömrük hüququnun mənbəyi kimi 2 şərti qrupa bölmək olar:

- a) bilavasitə gömrük məsələlərini tənzimləyən qanunlar;
- b) dolayısı ilə gömrük hüquq normalarını tənzimləyən qanunlar;

Birinci qrupa «Gömrük tarifi haqqında» qanun, habelə bundan sonra bilavasitə gömrük işi ilə bağlı qəbul ediləcək digər qanunlar daxildir.

İkinci qrupa isə «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi», «Girov haqqında», «Valyuta tənzimi haqqında», “İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında” və s. qanunlar daxil etmək olar.

«Gömrük tarifi haqqında» qanun 1995-ci ildə qəbul olunub, 7 fəsil və 37 maddədən ibarətdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifi formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin ölkənin gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir. Qanunun tətbiq sahəsi Azərbaycan Respublikasının vahid gömrük ərazisidir.

Gömrük tarifi formalaşdırılması və tətbiqi qaydası bu qanunda müəyyən edilmiş və əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;

- valyuta sərəvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;

- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük rüsumunun dərəcəsi vahid olub, malları gömrük sərhədindən keçirən şəxslərdən, əqdlərin növlərindən, «Gömrük tarifi haqqında» qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla digər faktlardan asılı olaraq dəyişdirə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən gömrük rüsumu cəlb olunan (olunmayan) malların siyahısı və tətbiq edilən rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir (GT maddə 3., b. 3).

İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-

tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur. Gömrük tarif tənzimlənməsinin hüququnun əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1) gömrük işini həyata keçirmək, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək üçün, gömrük və digər müvafiq dövlət orqanlarına səmərəli fəaliyyət şəraiti yaratmaq;

2) gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün optimal, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və daha çox demokratik dəyərlərə söykənmiş gömrük sistemi yaratmaq;

3) ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qanuni təminatı, onların birləşdiyi ictimai birliklərin gömrük işi ilə əlaqədar fəaliyyətləri zamanı, habelə, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan fiziki şəxslərin, həmçinin hüquqi şəxslərin gömrük qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün hüquqların qorunması üçün möhkəm, sabit hüquqi təminat yaratmaq;

4) Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi üstünlüklərini və maraqlarını qorumaq (ilk növbədə, burada söhbət ölkəmizin iqtisadi süverenliyi və iqtisadi təhlükəsizliyindən, daxili bazarın qorunmasından, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasından, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əlaqələrindən getməlidir).

Gömrük-tarif tənzimlənməsinin mühüm tərəflərindən biri də gömrük ödənişlərinin tutulmasıdır. Bildiyimiz kimi gömrük ödənişləri «Gömrük Məcəlləsi»nin 108-ci maddəsində nəzərdə tutulub. Məcəllədə nəzərdə tutulmuş gömrük ödənişlərinə əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları, saxlanmasına görə gömrük yığımları, malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları və s. aid edilir.

Mal və nəqliyyat vasitələrini keçirən şəxslərdən gömrük orqanı istənilən aldığı pul vəsaitləri gömrük ödəmələri adlanır.

Dövlətin öz xərclərini ödəmək və iqtisadi sosial həyata müdaxiləsini təmin etmək məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərdən qanunvericilik əsasında topladığı məcburi vəsaitlər vergilər adlanır.

Vergilər və gömrük ödəmələrinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş müddəalar, habelə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları təşkil edir. Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara əlavə dəyər vergisinin tətbiqi Gömrük Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi»nə uyğun həyata keçirilir.

Gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq, idxal-ixrac əməliyyatlarında ƏDV və aksiz vergiləri tutulur.

ƏDV dolayı vergi olub, əhəlinin xərclərindən tutulur. Çünki bu vergi istehsalda alqı-satqı prosesində yaranır. 1 yanvar 2001-ci ildən qüvvəyə minən «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi»nə görə ƏDV 18% qəbul olunmuşdur. ƏDV-nin faiz dərəcəsi və hesablanması, vergitutma obyektləri müxtəlif ölkələrdə fərdi xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasında da əlavə dəyər vergisi haqqında qanun və təlimatlar qəbul olunmuşdur. 1992-ci ilə qədər ƏDV-nin dərəcəsi 28% olmuşdursa, 2014-ci ildən 18%-ə endirilmişdir. Sonda müqaisə üçün qeyd edək ki, ƏDV-nin dərəcəsi İspaniya və Fransada 12%, Almaniyada 14%, İngiltərədə 15%, Portuqaliyada 16% və s.-dir. İdxal olunan mallara ƏDV-nin tətbiqi iki funksiyanı yerinə yetirir:

- 1) xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, da ha doğrusu daxili bazarda yerli və idxal mallarının arasındakı rəqabətin tənzimlənməsi;
- 2) dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini doldurmaq üçün fiskal funksiyanın.

ƏDV-nin müəyyənləşdirərkən advalor dəyərdən istifadə olunur.

ƏDV müqavilədə göstərilən valyuta əsasında hesablanır, daha doğrusu malirtgömrük dəyəri hesablanan valyuta əsas götürülür.

ƏDV hesablanarkən üç əsas dəyər elementinin cəmi əsas kimi götürülür:

- malın gömrük dəyəri;

- gömrük rüsumu (advalor, spesifik və kombinəedilmiş tariflərlə hesablanmış);
- aksiz kəmiyyəti.

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildən başlayaraq xarici ticarət mallarından əlavə dəyər vergisi tutulur. İdxal malları istehsal olunduğu ölkənin ərazisində əlavə dəyər vergisinə cəlb olunmadığı üçün, istehlakçı ölkələrdə həmin mallardan əlavə dəyər vergisi tutulur. Lakin Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri ilə xüsusi gömrük sistemi fəaliyyət göstərdiyindən, bu ölkələrdən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən malların əlavə dəyər vergisinə cəlb olunması Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə tənzimlənir. MDB ölkələrinə ixrac olunan mallardan ƏDV tutulur.

Aksizlər. Dolaylı vergilərdən biri də aksizlərdir. Aksizlər istehlak mallarına və xidmətlərinə qoyulduğu üçün, bilavasitə alıcılar tərəfindən ödənilir. Aksizlərin faizi, Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi»nə görə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Hal-hazırda aksiz faizləri 10%-dən (qiymətli metal və gümüş məmulatı) 90 %-dək (içməli spirt) dəyişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac məhsullarına qoyulan ƏDV və aksizləri Azərbaycan Respublikası vergi orqanları, idxal olunan mallar üçün müəyyən edilmiş ƏDV-ni və aksizləri isə Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları toplayır.

Aksizlər advalor tariflərinə görə hesablandıqda malın gömrük dəyəri, gömrük rüsumu və gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün gömrük yığımlarının miqdarı vergiqoymanın bazası kimi götürülür.

Mal qismində ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin, habelə müşayət olunmayan baqajda, beynəlxalq poçt göndərişlərində keçirilən, kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş miqdarda gömrük yığımları alınır.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları, gömrük sisteminin xidməti xərcləri kimi qiymətləndirilir. Bu gömrük yığımları birbaşa büdcə vəsaiti hesab olunur.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınmış gömrük yığımları, mal və sənədlər gömrük rəsmiləşdirilməsinə təqdim olunana qədər və ya həmin vaxt həyata keçirilir. Bu gömrük yığımları ödənilməsinin özünəməxsusluğu aşağıdakılardır:

1) gömrük yığımlarının ödənilməsi üçün hər bir vaxt alma və ya vaxt uzatma nəzərdə tutulmayıb;

2) gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınmış gömrük yığımları geri qaytarılır.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 112-ci maddəsinə görə gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün yığımların miqdarını qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti, yəni Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 12 aprel tarixli 80 sayılı qərarı ilə gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə aşağıdakı gömrük yığımlarının miqdarı müəyyən edilmişdir:

1) mal qismində ölkənin gömrük sərhəddindən keçirilən kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin (dəyəri 100 ABŞ dollarından az olduqda 10 ABŞ dollarından az olmayaraq), nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən kənarında sifariş verilməklə gətirilən milli valyutanın gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük dəyərinin, xarici valyuta sərəvətlərinin isə nominal dəyərinin 0,15% miqdarında, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilən məzənnəyə görə manatla gömrük yığımları alınır.

2) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən qrant haqqında müqaviləyə əsasən qrant kimi alınan maddi yardım, humanitar və texniki yardım məqsədi ilə, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən diplomatik nümayəndələrinin rəsmi və nəqliyyat vasitələri, elektrik enerjisinin qarşılıqlı ötürülməsi üzrə gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları alınır.

3) Gömrük Yük bəyannaməsinin hər bir əlavə vərəqi üçün sövdələşmə xarakterindən asılı olmayaraq 5 ABŞ dolları məbləğində məzənnəyə görə manatla ödənc alınır.

4) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən tranzit gömrük rejimi altında keçirilən malların gömrük rəsmiləşdirilməsinə 30 ABŞ dolları, hər əlavə Tranzit Yük Bəyannaməsi üçün 10 ABŞ dolları miqdarında məzənnəyə görə gömrük yığımları alınır.

5) fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən nəqliyyat vasitələrinin qeydə alınması üçün vəsiqə verilməsinə görə: - yük və minik avtomobilləri, mikro-avtobus və avtobuslar üçün - 20 ABŞ dolları; digər nəqliyyat vasitələri üçün 15 ABŞ dolları məbləğində məzənnəyə uyğun olaraq manatla ödəncə alınır.

6) malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası orqanlarının iş vaxtından kənar və müəyyən edilmiş yerdən kənar rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları ikiqat miqdarda alınır.

Saxlanca görə gömrük yığımları. Gömrük anbarlarında və sahibi Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları olan müvəqqəti saxlanca anbarlarında malların və nəqliyyat vasitələrinin saxlanmasına görə göstərilən xidmətlərin orta dəyərindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırmaqla Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin müəyyən etdiyi miqdarda gömrük yığımları alınır (Gömrük Məcəlləsi 113-cü maddə).

Malların gömrük müşayətinə görə gömrük yığımları. Malların gömrük müşayətinə görə Azərbaycan Respublikası DGK-nin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin razılığı ilə müəyyən etdiyi miqdarda gömrük yığımları alınır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏEDİLMƏSİ SİSTEMİNİN XARAKTERİSTİKASI

2.1. Müasir dövrdə idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi mexanizmi

İdarəetmə sisteminin mühüm komponenti idarəetmə prosesidir. İdarəetmə prosesi müvafiq idarəetmə metodlarından və prinsiplərindən istifadə etməklə müəyyən funksiyaları reallaşdırmaq yolu ilə sistemində birləşdirilmiş idarəetmə subyektlərinin idarə edilən obyektin keyfiyyət vəziyyətinin dəyişdirilməsinə, kollektivin məqsədlərinin əldə edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətdir. Bu proses metodoloji, funksional, iqtisadi, təşkilati, sosial və informasiya aspektlərinin seçildiyi özünəməxsus məzmunu ilə fərqlənir.

1. Metodoloji aspekt. İdarəetmə prosesi mərhələ üzrə müəyyən ardıcılıqla, məqsədi gümanetmə, vəziyyəti qiymətləndirmə, problemi müəyyənetmə, idarəçilik qərarlarının hazırlanması üzrə reallaşdırır.

Məqsəd – idarə edilən sistemin necə olması barədə gömrük orqanı rəhbərinin təsəvvürüdür.

İdarəçilik şəraiti – konkret idarəetmə sahəsində müəyyən zamanda meydana çıxan və rəhbərin müvafiq hərəkətlərini tələb edən bütün daxili və xarici, obyektiv və subyektiv şərtlərin məcmusudur.

İdarəçilik situasiyalarına (vəziyyət) bunlar aiddir:

Sadə və mürəkkəb; yaxşı nəzərdən keçirilə bilən və çətin təhlil edilən qısamüddətli; uzunmüddətli; qlobal, qismən, kompleks hərəkətlər və ya birdəfəlik tədbirlər tələb edən.

Problem-situasiya və məqsəd arasındakı əsas ziddiyyətdir.

2. İdarəçilik qərarlarının hazırlanması probleminin həlli yollarının axtarışı eləcə də tanınmış yolun praktiki reallaşması ilə bağlı təşkilati işdir.

3. *Funksional aspekt.* Ümumi idarəetmə funksiyalarının müəyyən ardıcılıqla reallaşdırılmasıdır.

4. İqtisadi aspekt idarə edilən sistemin resurslarının tələbatını müəyyən etməklə və onlardan istifadəni qiymətləndirməklə bağlı idarə edən sistemin fəaliyyəti ilə müəyyənləşdirilir.

5. *Təşkilati aspekt.* Təşkilati – sərəncam verici metodlardan idarə edilən sistemə nizamlama, normalaşdırma, təlimatlandırma, məsuliyyət ardıcılığı ilə istifadə edilməsindən ibarətdir.

6. *Sosial aspekt.* İdarəetmənin avtomatlaşdırmasının bu və ya digər dərəcəsindən asılı olmayaraq onda bütün mərhələlərində insanın iştirakı ilə müəyyən edilir.

7. *İnformasiya aspekti* idarəetmə prosesində informasiyanın şəklini dəyişməsi üzrə əməliyyatların müəyyən ardıcılığından ibarətdir.

İdarəetmə prosesinə xas olan bütün çoxsaylı əməliyyatları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Məqsədli müəyyənətmə əməliyyatları.
2. İnformasiya işi əməliyyatları.
3. Analitik iş və qərar variantlarının layihələndirilməsi əməliyyatları.

4. Fəaliyyət variantını seçmə əməliyyatları.

5. Təşkilati-təcrübi iş əməliyyatları.

Məqsədin idarəetmədəki roluna görə idarəetmənin bir neçə növünü fərqləndirmək lazımdır.

1. Kənara çıxmalara görə idarəetmə.

Bü növ idarəetmə gömrük orqanlarının idarə edilməsi iyerarxiyası bütün səviyyələrində vardır. Çünki başlıca olaraq, mövcud vəziyyətlərə görə qurulur.

2. Proqramlı idarəetmə. Bü cür idarəetmədə fəaliyyət proqramı tərtib olunur və bu proqram görə hər kəsin hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

3. Ən effektiv forma isə məqsədin idarəetməsidir. Bu formada məqsəd dəqiq müəyyən edilir. Məqsəd ağacı qurulur. Bu

cür idarəetmə son nəticəyə yönəlməsinə görə digərlərindən fərqlənir.

Gömrük orqanları sistemində idarəetmə prosesinin təşkili onun həyata keçirilməsinin dəqiqliyini, ardıcılığını və yol verilən hədlərini müəyyənləşdirən hərtərəfli nizama salınmasıdır. İstənilən idarəetmə prosesi öz məzmununa görə dövrlərdən, mərhələlərdən, pillələrdən və fazalardan ibarətdir.

İdarəetmə dövrü. İdarəetmənin bütün ümumi funksiyalarının tam reallaşması üçün zəruri olan zaman kəsiyi başa düşülür.

Dövr mərhələlərdən ibarətdir. Mərhələlər dedikdə bir halda qarşıdakı fəaliyyət sisteminin yaradıldığı, digərində isə onun fəaliyyət göstərməsi ilə idarəetmənin həyata keçirildiyi zaman kəsiyi nəzərdə tutulur. Hər bir mərhələ pillələrdən ibarətdir. Pille dedikdə idarəetmənin hər hansı bir ümumi funksiyasının tam reallaşdırılması üçün zəruri vaxt başa düşülməlidir. Buna uyğun olaraq idarəetmə prosesi pillələri təhlil və proqnozlaşdırma pilləsi, planlaşdırma pilləsi, təşkilətmə pilləsi, tənzimləmə pilləsi, uçot pilləsi və nəzarət pilləsi adlanır. Hər pillə müxtəlif sayda idarəetmə fazasından ibarətdir. Faza dedikdə bir idarəçilik işinin icrası üçün tələb olunan vaxt başa düşülməlidir. İdarəetmə prosesi öz məzmununa görə çox mürəkkəbdir. İstənilən gömrük orqanlarının idarə edilməsinin istənilən növü üçün oxşardır. Bundan başqa, o dəyişilməz olaraq qalır və istənilən şəraitə tətbiq edilə bilər.

Gömrük orqanlarının işinin məhsuldarlığı idarəetmənin bütün səviyyələrində qəbul edilən qərarların keyfiyyətindən çox aslıdır. Qərarları müxtəlif əlamətlərə görə təsnif etmək olar. Qərarlar standart və qeyri-standard olur.

Standart elə qərarlardır ki, kənara çıxmalarla birgə qərarın özünün strukturu və onun qəbul edilməsi proseduru işlənir. Belə qərarlar kifayət qədər tez, xüsusi hazırlıq olmadan qəbul edilə bilər.

Qeyri-standard qəraralar, bir qayda olaraq, yaratdığı qərarlardır. Qeyri-müəyyənlik, deməli həm də risk şəraitində belə qərarlara ehtiyac şübhəsiz xeyli artır.

Mühümlüyyə və təsir qüvvəsinin müddətinə görə qərarlar strateji, operativ, taktiki olmaqla üç qrupa bölünür:

1. Məzmununa görə – inzibati, iqtisadi və əxlaqi xarakter vardır.

2. Reallaşdırma xarakterinə görə direktiv və tövsiyə xarakterli qərarlara bölünür.

3. İdarəçilik qərarların fiksə edilmə üsuluna görə yazılı və şifahi (sərəncamlar) vardır.

İdarəçilik prosesinin əsas pəşifikasi rəhbər tərəfindən tabeliyindəkilərin istehsalatı vəzifələrin məqsədyönlü icra etmələrini təmin etməyidir. Bu səbəbdən çox vaxt deyirlər ki, rəhbər «öz əlləri ilə deyil, tabeliyindəkilərin əlləri ilə işləyir». Özlərinin idarəçilik fəaliyyətində hər şeydən əvvəl, üç aspektə daim diqqət yetirilməsi zərurəti həmişə rəhbər qarşısında real olaraq durur:

1. Peşə vəzifələrinin bilavasitə icraçıları kimi insanlara diqqət göstərmək, bu işə onlara peşə vəzifələrinə uyğun gələn davranış üstünlüyünü öyrətməyi, onların keyfiyyətini artırmağı, onlarda müsbət dəyərlə peşə fəaliyyəti yönümünü və motivlərini inkişaf etdirməyi, istehsalat kollektivlərini formalaşdırmağı, təşkilatın korporativ ruhunu inkişaf etdirməyi və s. nəzərdə tutur.

2. Peşə fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, xarici mühitdə dəyişmələr şəraitində təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində, strateji və taktiki məsələlərin həllinə və s. nail olmaq.

3. Peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün şəraiti təmin etmək, bu işə özündə kommunikasiyanı təkmilləşdirməyi, iş yerlərində əlverişli şərait, rəşional idarəçilik istehsal texnologiyası yaratmağı, eləcə də operativ qərarlar qəbul etmək üçün icraçılara zəruri səlahiyyətlər ayırmağı tələb edir.

Özlərinin idarəçilik fəaliyyətlərinin gedişin təcrübəsində rəhbərlər üstünlüyü yalnız istehsalat vəzifələrinə və fəaliyyət subyektlərinə, idarəçilik fəaliyyətinin bütün göstərilmiş əvvəlki istiqamətlərinə və bu istiqamətlərlə bərabər, məsələn, qərarın qəbul edilmə vaxtı, əməkdaşların intizamı və s. kimi həmin momentə

mühüm olan digər göstəricilərə verə bilərlər. Bütün bu halarda müvafiq olaraq birölçülü, ikiölçülü və çoxölçülü idarəçilik düşüncəsinin (təfəkkürün) inkişafından danışıılır.

2.2. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsində idarəçilik münasibətləri və idarəetmənin təşkilati strukturunun əsas cəhətləri

Gömrük orqanları sisteminin inkişafı idarəçilik problemlərinin həlli ilə sıx əlaqəlidir, çünki idarəçilik həmişə bu və ya digər təşkilatın ayrı-ayrı hədləri arasında dəqiq tapşırıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi, onlar arasında hüquq və vəzifələrin bölgüsü ilə başlanır.

İdarəetmənin təşkilati strukturu dedikdə çox vaxt idarəetmənin iyerarxik elementlərinin və bu elementlərin vahid bir tam kimi inkişafını təmin edən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin nizam salınması toplusu başa düşülür. Bir başqa cür desək idarəetmənin təşkilati strukturuna idarəetmə halqaları, idarəetmə səviyyələri və bunlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər daxildir. Qeyd etdiyimiz kimi idarəetmə halqaları, idarəetmə səviyyələri və qarşılıqlı münasibətlər idarəetmənin təşkilati strukturları elementləridir.

Gömrük orqanları sisteminə idarəetmənin halqalarına bunlar aiddir. Dövlətin baş gömrük orqanı, baş gömrük orqanının idarələri və müstəqil şəbəkələri, gömrükxanalar, gömrükxanaların şəbəkələri, gömrük postları və müvafiq professional və ya idarəçilik funksiyalarını icra edən ayrı-ayrı mütəxəssislər daxildir. İdarəetmənin bu halqaları idarəetmə iyerarxiyasının müvafiq səviyyələrində yerləşir.

İdarəetmənin səviyyələri dedikdə təşkilatın sisteminə müəyyən pillə tutan idarəetmə həlqələrinin məcmusu başa düşülür. Gömrük orqanlarının vahid sisteminə idarəetmə strukturu üç səviyyədə ibarətdir: dövlətin baş gömrük orqanı, gömrükxanalar,

gömrük postları. İdarəçilik münasibətlərinin bununla belə aşağıdakı kanalları da nəzərdən keçirilə bilər:

1. Baş gömrük orqanı – gömrüqxana;
2. Gömrüqxana rəisi – gömrüqxana şöbələri;
3. Gömrüqxana şöbəsi – gömrüqxananın digər şöbəsi;
4. Gömrüqxana – gömrük postu;
5. Gömrük postu – gömrüqxana (digər);
6. Gömrüqxana – baş gömrük orqanı.

Belə qarşılıqlı münasibətlərin mərkəzində rəis, şöbələri və gömrük postları ilə birgə gömrüqxana dayanır. Bu da təsadüfi deyil, çünki gömrük fəaliyyətinin əsas məsələsi burada həll olunur.

Gömrük orqanlarında idarəetmənin halqaları və səviyyəsi arasında qarşılıqlı münasibətlərin aşağıdakı növləri vardır:

Şaquli idarəçilik münasibətləri. Bu növ idarəçilik münasibətləri, baş gömrük orqanı-gömrüqxana; gömrüqxana rəisi gömrüqxana şöbələri; gömrüqxana-gömrük postu, baş gömrük orqanı – gömrük postu, baş gömrük orqanı-gömrüqxana arasında xarakterikdir. Şaquli münasibətlər, hər şeydən əvvəl, rəhbərlər və onun tabeliyində olanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutur. Bu zaman xətti subordinasiya, yəni tabelik üzə çıxır. Səviyyələr üzrə bütün aşağı idarəetmə halqaları daha yuxarı idarəetmə səviyyəsində yerləşən rəhbərlik tabeliyində olur. Bu xətti münasibətlər adlanır. Gömrük orqanları sistemində şaquli münasibətlər tək-cə təşkilati strukturun xətti halqaları arasında deyil. Eyni zamanda subordinasiya münasibətləri arasında da mövcuddur. Belə münasibətlər onda ortaya çıxır ki, məsələn, reallaşdırılması onların xidməti fəaliyyətinə daxil olan müəyyən idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulan idarəçilik halqaları analoji olaraq yuxarı idarəçilik halqasının funksional tabeliyində yerləşsin.

Üfüqi idarəçilik münasibətləri – Bu münasibətlər, gömrüqxana şöbəsi – gömrük şöbəsi, gömrük postu, gömrüqxana-gömrük şəklində olan münasibətlər üçün xarakterikdir. Üfüqi

münasibətlər iki kateqoriyaya bölünür. Birincisi, kollegional, yəni bir rəisin tabeliyində olan bir şöbənin əməkdaşları arasındakı münasibətlərdir. İkincisi, paralel, yəni təşkilatda yeni mövqə tutan, bir-biri ilə informasiya, fikir və mülahizələr mübadilə etmək zərurətinin meydana çıxdığı müxtəlif şöbələrin əməkdaşları arasındakı münasibətlərdir. İdarəçilik fəaliyyətində üfqi qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına istinad edilməsi çox vaxt proqram məqsədli (matris) təşkilati idarəetmə strukturuna gətirib çıxarır. Belə strukturlarda son məqsədin reallaşdırılması üzrə işlərin bütün məcmusu tabelik iyerarxiyası mövqeyindən yox, proqramın nəzərdə tutduğu məqsədə yetmək baxımından nəzərdən keçirilir. Kortəbii məqsədli quruma nümunə olaraq sərhəddin digər pozulmalarının qarşısının alınması üçün gömrük orqanlarında yaradılan əməliyyat qrupunu göstərmək olar.

Diaqonal idarəçilik münasibətləri. Bir növ isə post-qarşılıqlı əlaqəni göndərən və ya təyinat gömrükxanası, baş gömrük orqanının şöbəsi ilə onun qarşılıqlı əlaqəli idarəçi kimi münasibətlər üçün xarakterikdir. Diaqonal münasibətlər idarəetmə sisteminin müxtəlif səviyyələrində yerləşən. Birbaşa tabelik münasibətində olmayan, lakin yuxarı səviyyələrin qəraralarını icra etməklə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan idarəetmə halqaları arasında meydana gələn münasibətlərdir. Belə münasibətlərə nümunə olaraq malların çatdırılmasında qarşılıqlı məlumatlandırmanı, hüquq mühafizə funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə icrası məcburi olan sərəğuların göndərilməsini və s. göstərmək olar. Yuxarıda haqqında qeyd etdiyimiz idarəetmə strukturlarının birləşməsi dövlətin gömrük orqanlarının vahid sistemi üçün səciyyəvi olan qarışıq təşkilati idarəetmə strukturunu doğurur. Bu strukturların səciyyəsinə bir qədər ətraflı izah etməyə çalışaq.

Xətti təşkilin üstünlükləri cərgəsində bu elementlər fərqləndirilir:

- a) şaquli əlaqələr sistemi;
- b) məsuliyyət. Müəyyən edilmiş öhdəliklər;
- c) vəzifə və səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsü;

- ç) qərarların qəbul edilməsinin operativ prosesi;
- d) göstərişlərin başa düşülməsində və istifadəsində sadəlik;
- e) lazımi intizamın saxlanması imkanı.

Xətti təşkilin bu üstün elementləri ilə yanaşı onun nöqsanları da vardır:

- a) qeyri-çeviklik, sərtlik ;
- b) təşkilatın gələcək yüksəlişinə uyğunlaşmamaq;
- c) həllində bir neçə birləşmənin fəaliyyət göstərdiyi məsələlərin müzakirəsində qərarlılıq və lüzumsuz rəsmiyyət;
- ç) işin nəticəsinin rəhbərinin şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərindən yüksək asılılıq.

İdarəetmənin xətti-qərargah təşkilati strukturunun üstünlüyü bunlardır:

- a) ondan istifadə edildikdə qərarların və planların daha ciddi hazırlanması;
- b) problemlərin daha ciddi təkliddən xətti rəhbərlərin azad edilməsi;
- c) məsləhətçilər və mütəxəssislər cəlb etmək imkanına nail olunması.

İdarəetmənin xətti qərargah strukturunun qüsurları isə aşağıdakılardır:

- a) qərargahın kifayət qədər dəqiq məsuliyyəti;
- b) həddən artıq mərkəzləşdirmə tendensiyasının meydana çıxması

c) idarəetmənin funksional təşkilati strukturunun üstün cəhətlərin bunlardır:

-o xətti rəhbərlər bəzi xüsusi məsələlərin həllindən azad edilir;

-işdə təcrübəli mütəxəssislərin məsləhətlərindən istifadə etmək üçün əsas yaradır;

-geniş profilaktik mütəxəssislərə tələbatı azaldır.

Belə idarəetmə strukturunun ümumi qüsurları bunlardır:

- a) qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbləşməsi
- b) əlaqələndirmənin pisləşməsi

c) həddən artıq mərkəzləşdirməyə və əməkdaşların ihiqat tabeliyinə meylin meydana çıxması.

İdarəetmənin proqramın məqsədli təşkilati strukturu qarşıya qoyulan məqsədin əldə olunmasına məsul olan rəhbərə imkan verir ki, əsas işini hansı birləşmədə yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq bütün icraçıları özünə tabe etsin. İş başa çatdırmasından sonra bütün icraçılar özlərinin birləşmələrinə qaytarılır. İdarəetmənin proqram-məqsədli strukturunun üstün cəhətləri bunlardır:

a) konkret xidməti fəaliyyətin məqsədlərinə daha yaxşı istiqamətləndirmə;

b) daha səmərəli cari idarəetmə;

c) ayrı-ayrı icraçıların xüsusi bilik və bacarıq keyfiyyətinə daha çevik istifadə;

d) işçilərdə qərar qəbul etmək, peşə və idarəçilik fəaliyyəti vərdişlərinin inkişafı;

d) xidməti fəaliyyətin ayrı-ayrı vəzifələrinin icrasının nəzarətin yaxşılaşdırılması.

Bu strukturun nöqsanları isə bunlardır:

a) birləşmələrin məqsədli və funksional təminatı üzrə idarəetmə məsələləri arasında qüvvələr «Nisbətində» daimi nəzarətin zəruriliyi;

b) məqsədli işçi qruplarının işində iştirak edən əməkdaşların uzun müddətli ayrılmasına görə xətti və funksional birləşmələrdən qəbul olunmuş müəyyən iş qaydalarının pozulmasının mümkünlüyü;

c) xətti və funksional birləşmələrin rəhbərləri ilə operativ qrupların rəhbərləri arasında münafişələrin meydana çıxması mümkünlüyü.

Gömrük orqanlarında idarəetmə zamanı idarəetmə strukturlarının qarşısına daha bir sıra tələblər qoyulur.

1. Sadəlik və qənaətcillik
2. Aydınlıq
3. Müəyyənlik
4. İdarə oluna bilmə

5. Sabitlik

6. Çeviklik

Şaxələnmələr zamanı idarəetmədə aşağıdakı faktorlar bir o qədər rol oynayır:

- səlahiyyətlərin ötürülməsi. Gömrük orqanlarının fəaliyyətinə məsuliyyəti sədr daşıyır. Bu səlahiyyətlərin bir hissəsini idarəetmə səviyyələri üzrə aşağı ötürür;

- koordinasiya;

- səlahiyyətlik;

- Mərkəzləşmə. Gömrük orqanı rəisinin «əлиндə» funksiya və bilavasitə tabe müəssisələr nə qədər çox olarsa onun idarəçilik fəaliyyətinin mərkəzləşmə səviyyəsi bir o qədər yüksək olar.

Gömrük orqanlarının vahid sistemində idarəetmə strukturunun əsas səviyyəsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsidir.

Bildiyimiz kimi, komitənin tərkibində kollegiya fəaliyyət göstərir. Gömrük orqanlarının qarşısında duran vəzifələrin yerin yetirilməsi üçün, eləcə də özünün nəzarətedici və əlaqələndirici funksiyalarını həyata keçirmək üçün Dövlət Gömrük Komitəsinin tərkibində aşağıdakı struktur bölmələr fəaliyyət göstərir:

1. Gömrük Nəzarətinin Təşkili Baş İdarəsi

Baş idarənin tərkibinə Gömrük rejiminə nəzarət üzrə idarə daxildir.

Baş idarənin nəzdində 2 şöbə fəaliyyət göstərir:

-ticarət dövriyyəsindən gömrük nəzarətini təşkil idarəsi (Yük şöbəsi);

-qeyri-ticarət dövriyyəsində gömrük nəzarətinin təşkili idarəsi (sərnişin şöbəsi).

Gömrük Nəzarəti Təşkili Baş İdarəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

-ölkə ərazisində gömrük nəzarətini lazımi səviyyədə təşkilini təmin etmək. Bu işləri planlaşdırmaq və bu məsələlər üzrə rəhbərliyə təkliflər vermək;

-yerli gömrük orqanlarından gömrük nəzarətinin təşkili üzrə fəaliyyətə rəhbərlik etmək;

-komitə rəhbərliyinə respublika ərazisində gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi barədə məlumat vermək;

-digər təşkilatlara qarşılıqlı əlaqəni təşkil etmək;

-qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və gömrük orqanları üzrə yayılmasını təmin etmək, respublika ərazisində tikiləcək gömrük obyektlərinin layihələrinə baxmaq və bu layihələrin müzakirəsində iştirak etmək;

-planlı surətdə yerli gömrükxanaların yoxlanılmasını həyata keçirmək;

2. Qaçaqmalçılıq və Gömrük qaydalarının Pozulması ilə Mübarizə baş idarəsi. İdarənin tərkibinə aşağıdakı şöbələr daxildir:

-Qaçaqmalçılıq və Gömrük Qaydalarının pozulması ilə mübarizə şöbəsi;

-narkotik vasitələrin qanunsuz daşınması dövriyyəsi ilə mübarizə şöbəsi;

-təhqiqat şöbəsi.

3. Statistika və Təhlil İdarəsi

idarənin nəzdində 3 şöbə fəaliyyət göstərir:

-lokal və paylanmış şöbə;

-gəlirlərin istismarı şöbəsi;

-statistika və analiz şöbəsi;

4. Maliyyə-tarif və Valyuta nəzarəti baş idarəsinin nəzdində tranzit daşımalarla nəzarət üzrə idarəyə aşağıdakı şöbələr daxildir:

-maliyyə şöbəsi;

-gömrük ödənişləri şöbəsi;

-gömrük-tarif tənziqlənməsi şöbəsi;

-valyuta nəzarəti şöbəsi;

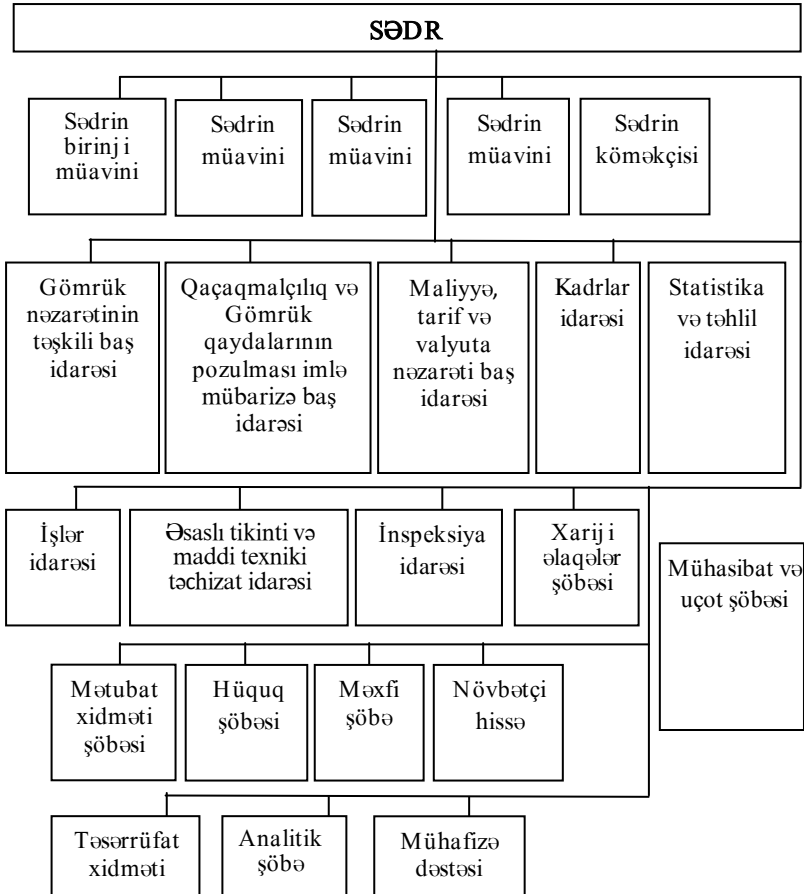
-aksizlər şöbəsi.

Kadr və kadr hazırlığı idarəsinin nəzdində 2 şöbə fəaliyyət göstərir:

- gömrük orqanlarının kadrlarla kompleksləşdirilməsi üzrə şöbə;
- kadr hazırlığı üzrə şöbə.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturu

2.3. Gömrük sistemində idarəetmə – Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət mexanizminin halqası kimi

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində beynəlxalq ictimaiyyətin əldə etdiyi çoxillik təcrübə göstərir ki, hər bir ölkənin beynəlxalq rəqabətdə strategiyasının reallığı əlverişli iqtisadi əsasə söykənməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində inkişaf səviyyəsinə, xarici və daxili bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin dərəcəsinə və digər səciyyə-lərinə görə fərqlənən aşağıdakı sahələr və istehsal qrupları seçilir:

1. İxrac qabiliyyətli sahələr. Məsələ bundadır ki, dövlətin bilavasitə maliyyə iştirakı olmadan, onların möhkəmlənməsi üçün lazımi şərait yaradılmalıdır. Bu sahələr xarici investorlar üçün çox cəlbedicidir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün heç bir ziyan olmadan maksimal axını üçün şərait yaradılmalıdır.

2. Mühüm elmi-texniki potensiala malik olan və nisbətən qısa müddətdə dünya və daxili bazar üçün rəqabətqabiliyyətli mallar yaratmaq iqtidarında olan sahələr. Onlar üçün elə vəziyyət xarakterikdir ki, xarici bazara çıxmaq iqtidarı olan məhsul orada xüsusi kəskin rəqabətlə qarşılaşır, xarici investisiya isə xarici rəqiblərin, maraqlarını əks etdirən siyasi şərtlər qoyurlar.

3. Müəyyən texniki geriliklərlə xarakterizə edilən qısa-müddətli xarici bazara çıxmaq iqtidarında olmayan daxili bazarın müəyyən hissəsinə onlar üçün saxlanması lazım olan sahələri seçilir.

Bildiyimiz kimi, xarici iqtisadi siyasəti beynəlxalq əmək bölgüsündən ölkələrarası xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün səmərəli və maksimum dərəcədə istifadə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən təşkilati. İqtisadi və siyasi tədbirlər kompleksini nəzərdə tutmur.

Ölkənin iqtisadi inkişafının indiki mərhələsində Azərbaycan qarşıdakı dövr üçün xarici iqtisadi siyasətinə heç olmazsa, 3 əsas istiqamətini fərqləndirmək olar:

-hər şeydən əvvəl, icraçının stimullaşdırılması və Azərbaycanın ixracı mallarının xarici bazara çıxması üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidir;

-xarici rəqabətin dağıdıcı təsirindən milli iqtisadiyyatın məntiqə uyğun müdafiə səviyyəsinin tətbiq edilməsi, eləcə də xarici investisiyaları cəlb etmək üçün gömrük rüsumları dərəcələrinin dəyişməsi əsasında əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılmasıdır;

-nəhayət, xarici iqtisadi əlaqələrin dibrallaşdırılması, yeni istiqamətli mühüm iqtisadiyyat sahələrinin təməlinin qoyulması.

Hazırkı şəraitdə xarici iqtisadi siyasətin hər bir istiqamətini nəzərdən keçirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin birinci istiqamətini ixracın stimullaşdırılması və Azərbaycan icraçı mallarının xarici bazara çıxması üçün əlverişli şərait təmin edilməlidir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin xarici subyektlərinə malların satışında müəssisələri həvəsləndirmək, respublikanın valyuta ehtiyatlarının və ixracı potensialının artırılmasında onların maraqlarını yüksəltmək məqsədi ilə bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilməlidir.

Birincisi, iqtisadi islahatların dəyişdirilməsinin ixracı mexanizmini təkmilləşdirilməsini, məhsulun xarici ölkələrə satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsini və respublikanın valyuta ehtiyatlarının və ixrac potensialının artırılmasında onların maraqlarını gücləndirməyi nəzərə alaraq aşağıdakı qərarlar qəbul edilməlidir:

1.Bütün hüquqi şəxslərə strateji malların respublika ixracına icazə verilsin.

2.Starteji malların xarici ölkələrə satışından əldə olunan valyuta vəsaitlərinin mədaxildən daxil olmalar hesabına Azərbaycan Respublikasının Vahid Valyuta Fondunun formalaşdırmaq üçün belə malların ixracında SDV ilə minimal kvotalar təsdiq edilsin.

3. Respublikanın vahid valyuta fonduna starteji və digər malların satışından mədaxil olunan valyutanın vaxtında daxil olmasını təmin etmək məqsədi ilə məhsulun SDV ilə satışı yalnız qabaqcadan ödəmə şəklində həyata keçirilsin.

4. Malların icrasına yalnız səlahiyyətli bankların ödəmə, ya da akkreditiv açılması haqqında təsdiqi üzrə icazə verilsin.

5. İstehsal olunan məhsulun bazar qiymətlərinin formalaşdırılması məqsədi ilə dövlət müəssisələrinə və təşkilatlarına satışı bir qayda olaraq tender üzrə, yaxud respublikanın əmtəə birjalari vasitəsi ilə həyata keçirməyi bir vəzifə olaraq tapşırılsın.

İkincisi, xarci ticarət əməliyyatlarının icra mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır. İxracı əməliyyatlarını aparmaq üçün gömrük orqanlarına təqdim edilməsi tələb olunacaq sənədlərin siyahısına aşağıdakılar daxildir:

1. Təsərrüfat sukbyektinin hüquqi şəxs kimi fəaliyyətini təsdiq edən sənəd;

2. Hüquqi şəxsin statistik kodu;

3. Bağlanmış müqavilə (kontrakt);

4. İxrac olunan malların, məişət sertifikatı

5. İxrac olunan malların haqqının ödənilməsi üzrə dəyərin ödəniş və ya qaytarılmayan akkreditivin açılması barədə səlahiyyətli bankın sənədi.

6. Müvəqqəti Hazirlik və komitələrin razılığı (spesifik məhsulların ixracı zamanı).

7. Yük gömrük bəyannaməsi

Üçüncüsü, ixrac gömrük resurslarından azad olunmuş məhsulların siyahısı təsdiq edilmişdir;

-barter əməliyyatlarına görə dövlət sifarişi üzrə ixrac olunan mallar;

-istehsal ehtiyatlarına görə xammal almaq üçün müəssisələrin barter əməliyyatları üzrə ixrac etdikləri qeyri-strateji mallar, eləcə də ehtiyat hissələri, avadanlıq, məhsul, tikinti texnikası, maşın və mexanizmlər. Yük və sərnişin nəqliyyat vasitələri;

-dövlət sifarişi üzrə SDV ilə satılan mallar;

-kommunikasiya və kommunikasiya əsasında göndərilən mallar;

-sifarişçinin öz materiallarından hazırlanmış xammal;

-hökumətlərarası sazişlər üzrə ixrac olunmalı mallar;

-reeksport.

Malların ixracın xarici iqtisadi siyasət oriyentasiyası çərçivəsində meydana çıxan problem Azərbaycan mallarının xarici bazara çıxması üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin ikili istiqamətini xarici rəqabətin dağıdıcı təsirindən milli iqtisadiyyatın səmərəli müdafiə səviyyəsini təmin etmək, eləcə də idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrinin dəyişməsi əsasında xarici investisiyanı cəlb etmək üçün əlverişli iqtisadi mühit formalaşdırmaqdır.

Azərbaycan rəhbərliyinin idxal tərkibi xarici ticarət dövriyyəsi kursu, ən azı 3 problemin həll olunmasını nəzərdə tutur.

Birincisi, problem daxili bazarın zəruri mallara doldurulması və ölkənin rəqabətqabiliyyəti əmtəə istehsallarının müdafiəsi.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin xarici subyektlərindən malların satın alınması və onların Azərbaycan ərazisinə gətirilməsini təmin etmək məqsədilə hökumət və DGK-in tərəfindən bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.

Birincisi, idxal əməliyyatlarının aparılmasında gömrük orqanlarına təsdiq edilməsi tələb olunan sənədlərin siyahısı müəyyən edilmişdir:

1.Bağlanmış müqavilə;

2.Yük gömrük bəyannaməsi;

3.İnvoys, yəni idxal məhsulun əmtəə dəyərini təsdiq edən sənəd;

4.Spesifik məhsulların idxalı zamanı müvafiq hazırlıqların və idarələrin icazəsi;

5.Yol-nəqliyyat sənədləri;

6.Malın məişət sertifikatı.

İkincisi, Azərbaycan Respublikası Dövlət gömrük Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada müvafiq sənədlər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikasına gətirilərkən idxal-gömrük rüsumuna cəlb edilən malların siyahısını və idxal-gömrük rüsumu dərəcələri;

2. İdxal gömrük-rüsumu haqqında müvəqqəti əsasnamə;

3. Malın gömrük dəyərinin təyin edilmə qaydaları;

4. Məişət ölkəsinin təyin edilmə qaydaları.

Üçüncüsü, idxal gömrük rüsumlarından azad olunan məhsulların siyahısı təqdim edilmişdir:

–uşaq geyimi və ləvazimatın tibbi avadanlığı

- Azərbaycan Respublikası ərazisində birgə və ya xarici müəssisələr. Beynəlxalq birliklər və təşkilatlar tərəfindən yaradılan qurumların nizamnamə fonduna pay haqqı kimi gətirilən texnologiyalar, xammal və materiallar;

- Xarici investorların öz ehtiyaclarını ödəmək üçün əmlakı

- Müvəqqəti gətirilən mallar;

- Xeyriyyəçilik məqsədi ilə gətirilən humanitar və texniki yardım.

Dördüncüsü, almadığı malları idxal-gömrük rüsumu ödənilməkdən azad olunmasının yeni qaydası müəyyən edilmişdir;

-hökumətlərarası və digər sazişlər üzrə göndərilən Hazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə rəsmiləşdirilən mallar, materiallar, texnologiya və avadanlıq;

-Xarici iqtisadi əlaqələrə nəzarət üzrə Dövlət Komissiyasının gömrük rüsumlarından azad edilmə barədə protokoluna uyğun olaraq xüsusi təyinatlı mallar;

-Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən birgə və xarici müəssisələr tərəfindən istehsal ehtiyacları üçün pay haqları kimi gətirilən yeni texnologiya, avadanlıq, xammal və materiallar;

-xarici investorların öz ehtiyaclarını ödəmək üçün əmlakı;

-müvəqqəti gətirilən mallar;

- sifarişçinin öz mtaeriallarından hazırlanan xammal;
- əvəzsi humanitar və texniki yardım.

Beşincisi, dövlət büdcəsinin və hökumətin zəmanəti əsasınca xarici kreditlər hesabına maliyyələşdirilən idxal üzrə əməliyyatlar bağlanmış müqavilələrin ekspertizasından və qeydiyyatından sonra həyata keçirilir.

İkinci problem, daxili bazarın və ölkənin rəqabətqabiliyyətli əmtəə istehsalçılarının gömrük-tarif tənzimlənməsi vasitələrini xüsusi avadanlıq və kompensasiya rüsumlarını, tarif kvotalarını, eləcə də malların ayrı-ayrı növlərinin idxalına dövlət inhisarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada tətbiq edilməsi kimi müdafiə tədbirləri daxil olunmaqla – bütün arsenalına əsaslanmaqla müdafiə edilməsi.

Daxili bazarın müdafiə edilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçiriləcəkdir:

Birincisi, ölkənin əmtəə istehsaçlarına xarici rəqabətin mənfi təsirinin yumşaldılması məqsədi ilə müdafiə tədbirləri görülməsinin normativ bazasını təkmilləşdirmək yolu ilə.

İkincisi, konkret müdafiə tədbirləri keçirməzdən əvvəl yoxlamaların aparılması üçün zəruri olan operativ informasiya yoxlanması mexanizmini yaratmaq və müdafiə tədbirləri görülməsindən əvvəl yoxlamaların aparılması sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə.

Üçüncüsü, müdafiə tədbirləri görülərkən təsərrüfat fəaliyyətinin əlaqədar xarici subyektləri ilə məsləhətləşmələr aparılması, metodika və praktikasını təkmilləşdirmək yolu ilə.

Dövrüncüsü, gömrük-tarif siyasətinin əlaqələndirilməsini gücləndirmək yolu ilə.

Nəhayət, beşincisi müdafiə tədbirlərinin tətbiqi nəticələrinin təhlili mexanizmlərini yaratmaq və öyrətmək yolu ilə.

Üçüncü problem: xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait və stimulların yaradılması.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan normal daxili bazarın formalaşması baxımından aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduğyun olardı:

-daxili potensialından tam və səmərəli istifadə etməklə ölkənin özünütəmin etmə səviyyəsi yüksəldilməlidir;

-daxili bazarın inkişaf startegiyası müəyyən edilməlidir;

-əhalinin istehsalının yaxşılaşdırılması üçün bazarda bolluq yaratmaq və bu məhsullar üzrə rəqabətin güclənməsi üçün ölkənin daxili bazarı xarici ticarət əlaqələri üçün açıq olmalıdır;

-xarici ticarət siyasətində əsasən liberalizmə istiqamət götürməklə, eyni zamanda proteksionist siyasətin də elementlərindən istifadə olunmalıdır;

-bəzi məhsulların istehsalının mövsümi xarakterini nəzərə alaraq, gömrük rüsumları vasitəsilə məhsulların idxalı mövsümündən asılı olaraq tənzimlənməlidir;

-gömrük orqanları vasitəsi ilə idxal olunan məhsulların keyfiyyətinə nəzarət gücləndirilməlidir;

-məhsul istehsalını yaxşılaşdırmaq üçün xaricdən modern texnika və texnologiya alınmasına, həmçinin xarici investisiyalara hər cür şərait yaradılmalıdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK SİYASƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Gömrük siyasətinin müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, daxili bazarı müdafiə etmək və ölkə istehsalına dayaq durmaq üçün gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız Azərbaycan sahibkarlarının beynəlxalq kooperasiyaya cəlb edilməsini stimullaşdıran və xarici sənayeçilər ilə yerli subyektlərin vicdanlı rəqabətinə kömək edən zəif proteksionizm tədbirlərini tarazlaşdırmağa cəhd etməklə iqtisadiyyatda müsbət dəyişikliklərə nail olmaq olar.

Məqsədyönlü gömrük siyasəti idxalın strukturunu yüksək keyfiyyətli əlaqələrin xeyrinə dəyişdirmək, təkcə idxal edilən məhsulun deyil, eyni zamanda yerli məhsulun qiymətinin aşağı salınmasına kömək etmək iqtidarındadır. Gömrük orqanlarının ən böyük funksiyaları ixrac nəzarəti və əmtəələrin keyfiyyətlərini qiymətləndirməkdir. Fiskal funksiya əvvəlki kimi gömrük xidməti fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə törədən kifayət qədər çox amil mövcuddur: ixracda xammalın üstünlük təşkil etməsi və maşınqayırma, elektrotexnika, kimya və digər məhsulların bazarının itirilməsi, müxtəlif ölkələrin Azərbaycanın strateji cəhətdən mühüm xammal bazarı üzərində nəzarət qoymaq cəhdi, istehlak mallarının bir çox çeşidlərinin idxal edilməsindən durmadan artan asılılıq, xaricdən iqtisadi və siyasi təzyiq olacağı hallarda iqtisadiyyatın güclənən zəifliyi, Rusiya Federasiyasının və İran İslam Respublikasının mövqelərinin sərtləşməsinə görə idxal-ixrac yüklənməsinin, daşınmasının çətinlikləri, respublikanın ərazisinin və iqtisadi potensialının 20%-nin itirilməsinə səbəb olan Er-

mənistan təcavüzkarlığının davam etməsi, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında, manevretmə imkanlarını məhdudlaşdıran xarici kreditlərdən ölkənin asılılığı, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı cinayətkar biznes.

Azərbaycanın gömrük siyasəti, ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyətə təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmaqla qurulur. Bu gün ixracın inzibati tənzimləmə vasitələrinin demək olar ki, hamısı ləğv edilmişdir. Lakin, ixrac kvotalarının və rüsumlarının ləğvi o demək deyildir ki, gömrük orqanları ixrac sövdələşmələrinə fikir verməməlidir. Ölkədən kapital axınının qarşısını yalnız iqtisadi metodlarla almaq olmaz. İxrac hasilatının qaytarılması problemi əvvəlki kimi mühüm problemlərdən biri olaraq qalır.

İstehsalın və istehlakın milli strukturunun xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, eləcə də müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri xarici ticarət tənzimlənməsi sisteminə, onun icarə edilməsi mexanizminə kompleks yanaşmanı tələb edir:

Birincisi, milli iqtisadiyyat yüksək dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrdən asılıdır.

İkincisi, keçmiş SSRİ dövlətləri ilə tarixən yaranmış təsərrüfat əlaqələri bu sahədə prioritetlərdən biri kimi, MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın inkişafını tələb edir.

Üçüncüsü, Azərbaycan, digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi, iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltmək məsələsini və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya olunma məsələsini eyni vaxtda həll etmək məcburiyyətindədir.

Dördüncüsü, dünya ticarətinin mövcud müasir sistemi xarici iqtisadi siyasətin sərt tələb və məhdudlaşdırmalarını bütün dövlətlər üçün irəli sürür ki, onlar da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün, o cümlədən Azərbaycan üçün xüsusilə ağırdır.

Beşincisi, Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün texnoloji səviyyəsini yüksəltməyə və dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli istehsal komplekslərini yaratmağa imkan verə bilən struktur yenidənqurmanı həyata keçirməlidir.

İqtisadi islahatların ilk mərhələsindəki çətinliklər həm tarif sahəsində öz izini qoymuş, həm də gömrük tənzimlənməsində ixrac tariflərinin tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur. Xarici ticarət tənzimlənməsi, o cümlədən gömrük tənzimlənməsi ona yönəldilməlidir ki, iqtisadi inkişaf üçün xammal ixracının imkanlarından hər vasitə ilə istifadə etməklə, eyni zamanda, tədricən yüksək emal səviyyəli məhsulun ixracı potensialı artırılsın, ixracın əmtəə strukturu rəngarəng olsun. Belə vəzifələrin yerinə yetirilməsi ixraca nəzarətin effektiv sistemi olmadan mümkünsüzdür. Ölkənin dünya iqtisadi sisteminə tam daxilolma şərtləri ixracın rəngarəngliyi, ixrac mallarının emal səviyyəsinin qaldırılması, beynəlxalq istehsal kooperasiyası sxeminə qoşulmalıdır. Problemin həlli iqtisadiyyatın fəal struktur tənzimlənməsində, perspektivli sahələrin inkişafının məqsədyönlü həvəsləndirilməsində, dünya təcrübəsində ixracı stimullaşdırmağın yol verilən vasitələrdən istifadə edilməsində və xarici iqtisadi əlaqələrin həcminə və strukturuna tarif və qeyri-tarif metodları ilə təsir edilməsindədir. Keçid dövrü müddətində xarici iqtisadi və xarici ticarət siyasətinin müxtəlif vasitələrindən istifadə olunmaqla Azərbaycanın iqtisadiyyatının qısa müddətdə dünya iqtisadi sisteminə müəyyən bilgi ilə inteqrasiya olunmasına imkan verə bilən sxemi hazırlamaq lazımdır. Xarici ticarət tənzimlənməsi struktur tənzimlənmənin tərkib hissəsi hesab olunur. Xarici ticarətin kəmiyyət məhdudiyyətlərindən tam imtina etmək vaxtından əvvəl və zərərli ola bilərdi. ÜGT-nin üzvü olan ölkələr indiyə qədər ayrı-ayrı əmtəələrin ticarətinə belə məhdudiyyətlər tətbiq edir. Belə vasitənin prinsipial tətbiq etmə imkanı ilə yaxın gələcəkdə də hesablaşmamaq olmaz.

Struktur tənzimlənmənin ümumi mexanizmində xarici ticarət vasitələrinin rolu aşağıdakılar olmalıdır:

- perspektivli sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan məhsulların idxalına kömək etmək;
- inkişafın ilk mərhələsində perspektivli sahələrlə rəqabət aparan məhsulların idxalını məhdudlaşdırmaq; rəqabət qabiliyyəti

olmayan sahələri tədrici struktur yenidən qurulması və belə yenidən qurulma iqtidarında olmayanların həmin prosesin neqativ sosial nəticələrini minimuma endirməyə tədricən ixtisar edilməsi üçün şərait yaratmaq;

- buna iqtisadi siyasətin digər qalan vasitələrinin köməyi ilə nail olmaq mümkün olmadığı halda daxili bazarda əmtəələrin kifayət qədər təklifini təmin etmək;

- tədiyyə balansının münasib vəziyyətini təmin etmək;

- milli istehsalçılara xarici ixracatçıların vicdansız rəqabətindən müdafiə təminatı vermək;

Bu kontekstdə müsbət nəticə tənzimləmənin tarif və qeyri-tarif metodlarının tarazlaşdırılmış tətbiqi ilə əldə edilə bilər.

İqtisadiyyatın struktur tənzimlənməsi gömrük tarifinin mühüm funksiyasıdır. Yüksək diferensial tarif rüsumların orta mülahizə edilmiş səviyyəsini ona ilk növbədə ehtiyacı olan sahələrin müdafiəsini saxlamaqla azaltmaq yolu ilə təmin etmək iqtidarındadır. Bu səbəbdən də tarif siyasətini struktur siyasətin tərkib elementinə çevirmək gərəkdir. Sənayenin ən mühüm sahələrinin hər birinə aid tərkib hissəsi gömrük rüsumları dinamikası ola bilən fəaliyyət proqramını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Müəyyən müddət ərzində gücləndirilmiş müdafiədən Azərbaycanın ixrac potensialını möhkəmləndirə bilən yeni yaranan yeni sahələr, eləcə də struktur yenidənqurma prosesini keçirən böhranlı sahələr istifadə etməlidir. Bu sahələr möhkəmləndikcə tarif maneələri azaldılmalıdır. Əksinə indiki vaxtda dünya miqyasında rəqabət qabiliyyəti sahələrin və işçilərin sayı nisbətən çox da böyük olmayan perspektivsiz sahələrin tarif müdafiəsinə ehtiyacı yoxdur. Gömrük tarifinin norma səviyyəsi həddindən artıq yüksək olmamalıdır. Onlar elə kəmiyyətdə olmalıdır ki, müvafiq məhsulun milli bazarının müdafiəsi üçün zəruri olsun. Yeni bir qayda olaraq idxal olunan malın qiymətini yerli qiymət səviyyəsinə qədər qaldırmağa və aksizli mallarda olduğu kimi büdcə məsələlərinin həlli üçün imkan versin. Rüsumların dəyişmə diaqnozunu elə müəyyən etmək lazımdır ki, onların kəmiyyət

qaydasını təyin etmək tamamilə mümkün olsun və eyni zamanda hökumətə milli və dünya bazarında konyunkturadakı dəyişikliyə reaksiya vermək imkanı versin.

Normaların kəmiyyəti hesablanarkən çıxış məlumatı kimi müvafiq sahələrdəki vəziyyəti haqqında Dövlət Statistika Komitəsinin, dünya bazar konyunkturasının vəziyyəti və dövlət büdcəsində və dövlət proqramlarında qeyd edilən milli iqtisadiyyatın inkişaf oriyentirləri haqqında məlumatlardan istifadə edilə bilər. Hazırda tətbiq edilən xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturası (XİFƏN) beynəlxalq normalara uyğundur. O, ahəngdar sistem əsasında hazırlanmışdır və MDB ölkələrində istifadə olunan XİFƏN-lə eynidir. Lakin o, yerli məhsul və malların spesifikasiyasını tam əks etdirmir, çünki qara kürü, yerli dərman bitkiləri, nadir vəhşi heyvanlar, quşlar və s. identifikasiya olunmur. Bu nomenklaturanı təkmilləşdirmək lazımdır. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, hər bir tarif pozisiyası birmənalı şəkildə bir XİFƏN kodu ilə müəyyən olunmalıdır.

Ona görə də nomenklatura hər hansı istehsal olunan, çıxarılan və ölkəyə idxal olunan əmtəənin hər bir növü müxtəlifliyinə müəyyən qədər uyğunlaşdırılmalıdır. Tarif fiskal funksiyası, ilk növbədə, aksizli mallara qoyulan rüsumlar hesabına yerinə yetirilməlidir. Lakin, daxilolmaların azalmasına səbəb olmasın deyərək bu rüsumları həddən artıq artırmaq lazım deyildir. İndiki dövrdə maliyyə vəsaitlərinin büdcəyə daxil olmasının sabitliyini təmin etmək aktual vəzifələrdən biridir. İxrac rüsumları ləğv edildikdən sonra idxal gömrük ödəmələri (rüsumlar, vergilər, yığmalar) xarici iqtisadi fəaliyyətdən büdcə vəsaitlərinin yeganə doldurulma mənbəyi olaraq qalır.

İdxal gömrük ödəmələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətdən büdcə vəsaitlərinin yeganə doldurulma mənbəyi olması probleminin həlli qanunla nəzərdə tutulmuş ödəmələrin hesablanmasına və o cümlədən fiziki şəxslər tərəfindən ödənilməsinə düzgünlüyünə mövcud nəzarət sistemini, eləcə də onun həyata keçirilməsi texnikasının nə dərəcədə təkmilləşdiriləcəyindən asılıdır. Bu

prosesdə aparıcı rol gömrük orqanlarına məxsusdur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimləməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində işlərin real vəziyyətini əks etdirən analitik-statistik tədqiqatlar olmadan mümkünsüzdür.

Beynəlxalq ticarət sistemi ilə qanuniləşdirilmiş qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri, yəni xarici malların idxalının kəskin artımı ilə milli iqtisadiyyata vurulan zərərin müəyyən olunmuş qaydada qarşısının alınması və ya yüngülləşdirilməsi məqsədi güdən müdafiə tədbirləri mövcuddur. Eyni zamanda xarici ixracatçıların vicdansız rəqabətinin qarşısının alınmasına yönəldilən tədbirlər də tamamilə legitim xarakter daşıyır.

Vaxtilə istifadə olunmuş bir çox materiallar indi qadağan edilmişdir. İdxala kəmiyyət məhdudiyyətləri tədiyyə balansının pisləşməsi şəraitində kənd təsərrüfatı məhsuluna, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatına, ölkədə istehsalı hələ inkişaf etməyən yeni məhsul növlərinə münasibətdə zəruri olmayan (məhsul) mallar münasibətdə tətbiq oluna bilər. İstehsal ölkədə yenidən yaranan məhsulun idxalına qoyulan məhdudluğun müdafiə tədbiri kimi izah etmək lazımdır. Gömrük nəzarəti mexanizminin prosedurlarına təkmilləşdirilməsi işində nəzarətin səmərəliliyini saxlamaqla gömrük prosedurlarını sadələşdirməyə nail olmaq məqsədilə Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) ilə, eləcə də Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və YUNKTAD ilə faydalı əməkdaşlığı qaydaya salmaq lazımdır. Xarici ticarətdə Azərbaycana tətbiq edilə biləcək ayrışçılıq halında müdafiə, eyni zamanda cavab tədbirləri sistemini eləcə də Azərbaycan ÜTT-yə hələ üzv olmadığı hallarda belə ölkənin mənafeələrini müdafiə mexanizmini inkişaf etdirmək lazımdır. Lakin, respublikamızın İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) üzvüdür. Bu təşkilatın bir çox üzvləri o cümlədən İran və Türkiyədə eyni zamanda ÜTT-nin üzvüdür. Həmin təşkilat çərçivəsində imzalanmış sazişlər ÜTT-nin tələblərinə müvafiq olan qaydaların və üsulların tətbiqini nəzərdə tutur.

Hazırda gömrük siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri məhz Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət təşkilatına üzv olmaqla

bağlı gömrük məsələlərinin elə düzgün qurulmasıdır ki, bundan həm bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, həm də dövlət büdcəsi maksimum səmərə əldə edə bilsin. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının yeni diferensiallaşdırılmış gömrük-tarif sisteminin qəbul edilməsi xüsusi əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilə bilər. Yeni sistemin hazırlanması zamanı heç də gömrük tariflərinin qaldırılması başlıca vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Əsas məsələ tariflərin yalnız büdcə mədaxilini təmin etmək funksiyasını deyil, eyni zamanda daxili istehsalı tənzimləmək funksiyasının da reallaşdırmasına nail olmaq idi. Bu sistem hazırkı dövrdən Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olduğu vaxta qədərən bir müddət üçün optimal sayıla bilər.

Ölkəmizin ÜTT-yə daxil olması dünya təsərrüfat əlaqələrinə inteqrasiya olmağın bir mərhələsidir. ÜTT-yə daxil olmaqla Azərbaycan öz iqtisadiyyatının müqayisəli üstünlüklərini reallaşdırma bilmək imkanı qazanacaq, ticarət şəraitini yaxşılaşdıracaq, ixracın həcmi artıracaq və daha da rəngarəng edəcək, satış bazarlarını stabilləşdirəcək və onun coğrafiyasını genişləndirəcək və məhsulların keyfiyyətinin artırılmasının stimullaşdırılması üçün əlverişli şərait əldə edəcəkdir.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyünün bir sıra müsbət cəhətləri vardır:

-Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaqla nəinki dünya ticarətində daha geniş şəkildə iştirak etmək imkanı qazanacaq, həmçinin milli maraqlarımızı nəzərə almaqla onun inkişafında iştirak edəcək;

-ixracatçı və idxalatçılarımız müxtəlif sazişlərə əsaslanaraq (QATT, QATS, TRİPS və s.) vahid hüquqi məkandan istifadə etmək imkanı qazanacaqlar, həmçinin digər ölkələrlə ticarətdə beynəlxalq hüquqi müdafiə ilə təmin olunacaqlar. Yəni ölkəmiz digər dövlətlərin əsassız ayrıseçkilik tədbirlərindən hüquqi cəhətdən qorunacaqlar;

-digər dövlətlərlə ticarətdə tarif və qeyri-tarif maneələrinin ölkə ixracına mənfi təsiri kəskin surətdə azalacaq. Ölkəmiz beynəlxalq istehsal kooperasiyasına və beynəlxalq işgüzar əmək-

daşlığın digər formalarına qoşulması üçün əlverişli zəmin yaranacaq, birgə müəssisələrin yaradılmasından intellektual mülkiyyətin mübadiləsinə qədər əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar olacaqdır;

-bu sahədə mövcud ola biləcək mübahisə və ziddiyyətlərin həlli üçün real hüquqi əsas yaranacaq, yerli istehsalçıların sağlam beynəlxalq rəqabətə qoşulması onlar üçün stimullaşdırıcı rol oynayacaqdır.

Bütün bunlar Azərbaycanın dünya təkrar istehsal proseslərinə daha tez inteqrasiyasını təmin edəcək və bu əsasda da xarici iqtisadi fəaliyyətə istiqamətlənmiş perspektiv istehsal sahələri daha da inkişaf edəcəkdir. Digər tərəfdən, müasir istehsal və idarəetmə texnologiyalarının idxalı imkanları daha da genişlənəcək və ölkəmizə birbaşa investisiya axını güclənəcək.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ÜTT-yə daxil olarkən nəyisə əldə etdiyi kimi, nədənsə də imtina etməlidir. O, təşkilata daxil olarsa, ortaya bir sıra problemlər çıxacaqdır:

-ÜTT-yə daxil olarkən Azərbaycan xarici ticarətin tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodlarından imtina etməli olacaqdır (ÜTT standartlarının icazə verdiyi sahələr istisna olmaqla) ki, bu da daxili bazarın qorunması səviyyəsini aşağı sala bilər;

-xarici ticarətdə qeyri-tarif vasitələrindən imtina etməklə yanaşı, Azərbaycan idxal tariflərinin səviyyəsini də aşağı salmağa məcbur olacaqdır. Bu da xüsusi ilə böhran vəziyyətində olan iqtisadiyyat üçün ağırlı bir prosesdir. Nəzərə alsaq ki, yerli istehsalın əksər sahələrinin rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi xeyli aşağıdır, onda xarici istehsalçıların ekspansiyasının kəskin güclənməsi milli istehsalın bir sıra sahələrinin məhvinə gətirib çıxara bilər;

-bu zaman, həmçinin fiskal problem də üzə çıxa bilər. Belə ki, idxal rüsumlarının götürülməsi, vergi yığımları ilə vəziyyətin lazımi səviyyədə olması şəraitində gömrük ödənişlərinin aşağı düşməsinin kompensasiya etmək xeyli çətin olacaqdır;

-digər bir problem isə yerli istehsalçıların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə bağlıdır. ÜTT bu məsələdə kənd təsərrüfatı üzrə müəyyən qədər mülayimlik göstərsə də, ümumilikdə göstərilən bu və ya digər formada həyata keçirilməsi ÜTT-yə görə digər üzv ölkələrə qarşı ayrı-seçkilikdir ki, bu da onun prinsiplərinə birbaşa ziddir;

-qarşıya çıxacaq digər bir problem isə milli qanunvericiliyin ÜTT-nin norma və qaydalarına uyğunlaşdırılmasıdır. Bu XİF, vergi, büdcə, gömrük və s. ilə bağlı qanunvericilik aktlarına toxunacaq və onlarda əsaslı dəyişikliklərin edilməsini tələb edəcəkdir.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, hər bir dövlət ÜTT-yə üzv olmaq üçün danışıqlara ciddi hazırlaşmalı və dəqiq strategiya işlənilib hazırlanmalıdır. Artıq Azərbaycanın bu quruma üzvlüyünün müzakirəsinin birinci mərhələsinə başlanıb. Çox güman ki, yaxın gələcəkdə bu mərhələ başa çatacaq və ikinci və əsas mərhələyə – birbaşa danışıqlara keçiləcək. Məhz bu danışıqlar zamanı Azərbaycanın perspektiv gələcək üçün tarif siyasətinin sərhədləri müəyyən ediləcək. Bu zaman təbii ki, ÜTT-nin üzv ölkələri Azərbaycan bazarına daxil olmaq üçün ölkələrinə əlverişli şərait yaratmağa çalışacaqlar ki, bu da özünü tarif dərəcələrinin aşağı səviyyədə müəyyən edilməsi və qeyri-tarif maneələrinin aradan qaldırılması cəhdində göstərəcək. Azərbaycanın maraqları isə tamamilə əks strategianın həyata keçirilməsini tələb edir: bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində daxili bazarın mümkün maksimal qorunmasını təmin etmək, iqtisadiyyatın zəif vəziyyətində olan iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini modernləşdirilməsi üçün vaxt udmaq və əsasda onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq.

Yaxşı olardı ki, danışıqlara hal-hazırda fəaliyyətdə olan tarif dərəcələrindən daha yüksək dərəcələrlə gedilsin. Bu isə özünü aşağıdakıları əldə etməyə imkan verir:

Birincisi, ilkin yüksəksəviyyəli dərəcələr sonrakı danışıqlar üçün «ehtiyat» rolunu oynayacaqdır. Danışıqlar zamanı

şübhəsiz ki, Azərbaycan şərt prosesinə məruz qalacaqdır. Lakin milli istehsalçıların maraqlarına zidd olan şərtlərlə ÜTT-yə üzv olmaq olmaz. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Çinin təcrübəsinə nəzər salsaq, Çin 10 ildən artıqdır ki, ÜTT-yə üzv olmaq üçün danışıqlar aparır və eyni zamanda iqtisadi tərəqqiyə əsaslanaraq güclü ixrac ekspansiyasını həyata keçirir. Danışıqlarda elə bir siyasət yeridilir ki, ölkə təşkilatına üzv olduğundan sonra mümkün iqtisadiyyatını minimuma endirə biləcək kompromislər işlənib hazırlansın və prinsiplial məsələlər üzrə ölkənin mövqeləri qorunsun.

İkincisi, Azərbaycan nə qədər iqtisadiyyatını «açıq» elan etsə də, proteksionizm siyasəti yeritməyə məcburdur. Əlbəttə ki, bu zaman kütləvi proteksionizmdən qaçmalı və selektiv proteksionizm siyasəti tətbiq etmək lazımdır.

Üçüncüsü, daxili bazarın qorunması üçün tarif vasitələrlə yanaşı ÜTT standartlarının yol verdiyi qeyri-tarif vasitələrindən də istifadə etmək olar. Bu zaman kəmiyyət məhdudiyyətlərindən, texniki standartlardan, sanitar və fotosanitar tədbirlərdən, həmçinin xüsusi növ rüsumlardan (antidempinq, kompensasiya) istifadə etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün digər güclü tədbir tarif dərəcələrinin eskolasiyasının prinsiplərinə əməl etmək olar. Tarif eskolasiyası sənayeyə münasibətdə həyata keçirilə bilən selektiv proteksionizm siyasətinin mühüm vasitəsidir.

ÜTT-yə daxil olarkən tarif siyasətinin çox vacib vəziyyətindən biri də mümkün ümumi iqtisadi mənfə nəticələrin (sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, işsizliyin artması və maliyyə-büdcə problemlərinin yaranması) minimuma endirilməsidir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üçün onun dəqiq iqtisadi startegiyanı hazırlamaq lazımdır. Azərbaycan ÜTT-yə daxil olmağa tələsmədən nə qədər yaxşı hazırlaşsa, onun dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə yanaşı durmaq şansı bir o qədər çox olacaqdır.

ÜTT-yə üzv olmağa hazırlıq xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük sisteminin inkişafı və daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi milli gömrük xidmətlərinin inkişaf və təkmilləşdirilməsini proqram-məqsədli yanaşma əsasında aparılmasının məqsədəuyğunluğunu nümayiş etdirir. Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi proqramının yaradılmasına ehtiyac var. Respublikanın milli xüsusiyyətləri MDB ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının spesifikasiyası, digər ölkələrdə xarici-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi gömrük sistemini müvəffəqiyyətə zəmanət verə biləcək prinsipi və meorlar əsasında təkmilləşdirilməsini tələb edir. Gömrük fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması mexanizminin lazımi səviyyədə işləməsini təmin etmək üçün bütün çatışmazlıqlar taktiki və strateji tədbirlərlə aradan qaldırıla bilər.

Taktiki tədbirlərə aşağıdakılar aid edilir:

- gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi (o cümlədən, yüklərin yoxlama müddətlərinin qısaldılması və yoxlamanın seçmə üsulu ilə aparılması, daşınma, anbarlaşdırma, saxlanma, rəsmiləşdirmə proseslərində lüzumsuz sənədləşmələrin ləğvi və rəsmiləşdirmə müddətinin azaldılması);

- gömrük informasiyalarının işlənməsinin avtomatlaşdırılmış sisteminin tətbiqi;

- gömrük və gömrükətrafi infrastrukturunun inkişafı;

- xüsusilə qeyd edilməlidir ki, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi taktiki tədbirlər arasında əsas nöqtələrdən biridir və öz formalarına və görə fasiləsiz, daimi fəaliyyətdədir. Bu zaman riskin dərəcə və qruplarının qiymətləndirilməsinə ciddi qiymət yetirməlidir.

Strateji tədbirlərə ilk növbədə ÜGT-nin tövsiyələri aid edilməlidir. ÜGT-nin tövsiyələri aşağıdakı məsələlərin nəzərdə tutur.

- Resurs potensialından (kadr, maddi, texniki, maliyyə və s.) rəşonal istifadə:

- Gömrükxanaların rəhbər orqanlarının möhkəmləndirilməsi;
- İdarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Müvafiq sistem və strukturunun formalaşdırılması;
- Daha səmərəli gömrük prosedurları və gömrük rejiminin tədbirləri;

Gömrük xidmətinin inkişafının kompleks proqramının (GXİKP) tərtib edilməsində onun hazırlanmasının ümumi mərhələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- 1) Proqramın məqsədi və əhatə etdiyi məsələlər;
- 2) Əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilər;
- 3) Texniki və fəaliyyət təminatı;
- 4) Proqramın müxtəlif növ resuslarla təmin edilməsi;
- 5) Proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması;
- 6) Proqramın yerinə yetirilməsinin təşkili;
- 7) Proqramın yerinə yetirilməsi effektivliyinin müəyyən edilməsi.

GXİPK-nın hazırlanmasının mühüm təşkilatı məsələsi ardıcılıqdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi qanunverici hakimiyyətin hüquqi və normativ aktlarını Komitənin idarə təlimatlarında konkretləşdirməklə həyata keçirir. Gömrük xidməti öz mütəxəssisləri vasitəsilə bu sahənin tənzimlənməsi ilə bir başa və ya dolayı yolla bağlı qanunların, prezident fərmanlarının hökumət qərarlarının hazırlanmasında, eləcə də xarici iqtisadi münasibətlər problemi üzrə hökumət və beynəlxalq komissiyaların işində iştirak edir.

Gömrük Komitəsinin normayaratma fəaliyyəti ilə Azərbaycana idxal olunan xarici malların təhlükəsizliyi üzrə nəzarət sisteminin təcrübə tətbiqi əsasları yaradılmış, gömrük tarifi haqqında, valyuta tənzimlənməsi haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Səhvlərin üzə çıxarılmasında əldə olunan təcrübənin və dünya təcrübəsini nəzərə almaqla normativ hüquqi aktlara müvafiq düzəlişlər edilmişdir.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə islahat aparılması üzrə iş davam etməkdədir. Müasir şəraitdə gömrük xidmətinə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzim edilməsinin əsas istiqamətlərinin reallaşdırılmasına mühüm rol ayrılır:

- Xarici ticarət sahəsində valyuta və vergi nəzarətini sərtləşdirmək məqsədi ilə dövlətin nəzarət funksiyalarının möhkəmləndirilməsi;

- Milli əmtəə isdtehsalçıları xarici rəqabətdən və istehlakçıları isə keyfiyyətsiz məhsul idxalında müdafiə etməyin ticarət-siyasi metodlarının təkmilləşdirilməsi.

Bu, ixrac olunan malların yüklənmədən qabaq yoxlanılmasının, barter sövdələşmələri də daxil olmaqla ixrac və idxal əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı vəsaitlərin daxil olmaması və tam daxil olmaması faktlarının keyfiyyət təhlilinin, eləcə də malların idxalı və ixracı zamanı qiymət nəzarətinin aparılmasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin və onun bölmələrinin fəaliyyətinin aktivləşdirməyi nəzərdə tutur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində və xüsusən onun həyata keçirilməsində nəzarət edilməsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rolu yaxın gələcəkdə də labüd olaraq artacaqdır.

3.2. İdxal-ixrac əlaqələrinin genişləndirilməsi və gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi

Hazırkı şəraitdə respublikada yeni iqtisadi münasibətlərin təkamülü, onun beynəlxalq əmək bölgüsünə və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə qoşulması, Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına üzv olmağa hazırlıq xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsinin proqram-məqsədli yanaşma əsasında aparılmasını məqsədəuyğun nümayiş etdirir. Bu baxımdan respublikamızda gömrük sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi proqramının yaradılmasına ehtiyac var. Respublikanın milli xüsusiyyətləri, MDB ölkələri ilə

idxal-ixrac əlaqələrinin genişlənməsi gömrük sisteminin müvəf-fəqiyyətə zəmanət verə biləcək prinsip və metodlar əsasında təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada heç bir ölkə, hətta ən çox inkişaf etmiş ölkə yeni çoxobrazlı müasir malı səmərəli istehsal edə bilmir. Təbii ki, ayrı-ayrı ölkələr və ya ölkələr qrupu məhz elə nomenklatura məhsulları istehsal edirlər ki, onlar burada daha çox əlverişli şəraitə malikdirlər. Bunun əsasında ölkələrin ixtisaslaş-ması və kooperasiyası qurulur. Bu zaman onlar bu və ya digər malı elə həcmdə istehsal edirlər ki, o daxili bazarın tələbatını ödəsin və bundan sonra xarici bazara çıxarılır. Bunun bazasında isə əmtəə mübadiləsi yaranır və inkişaf edir, vahid dünya təsər-rüfatı formalaşır.

Bu mənada demək olar ki, beynəlxalq ticarət bir tərəfdən beynəlxalq əmək bölgüsünü şərtləndirir, tərəfdən isə onda iştirak edən ölkənin daxili iqtisadiyyatının səmərəliliyini artırır.

Azərbaycan Respublikası hazırda dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə beynəlxalq ticarət əlaqələri aparır. Beynəlxalq ticarətin iqtisadi əsasları arasında müxtəlif malların istehsalı üzrə ixtisaslaşır və hər bir ölkədə digər ölkənin malına ehtiyac yaranır.

Beynəlxalq ticarət haqqında mülahizələr dərinləşdikcə göstərilən amillərin təsiri ilə xarici ticarətin əsasını təşkil edən digər amillər: yerli istehsalın kifayət etməməsi; malların qiyməti-nin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi; müxtəlif ölkələrdə fəqli mallar istehsalı da ortaya çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq əmək nəticəsində ölkə-lər konkret əmtəə və xidmətlər istehsalı üzrə ixtisaslaşmış və bir çox əmtəələr bəzi ölkələrdə ya istehsal edilmir, ya da az istehsal edilir. Bu isə son nəticədə beynəlxalq qiymətlərin fərqli olmasına səbəb olur.

Hələ vaxtilə klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrindən biri Adam Smit göstərirdi ki, sərvətin mənbəyinə yalnız qiymətli daşlar, nə də yalnız torpaqda becərilən kənd təsərrüfatı mallarıdır. Sərvət bütün istehsal amillərinin iştirakı ilə bütün sahələrdə (kənd

təsərrüfatı, sənaye, ticarət) istehsal olunan malların ümumi miqdarı ilə müəyyən edilir. İstehsalda məhsuldarlığı əmək bölgüsü ilə ixtisaslaşma təmin edir.

Adam Smit özünün «mütləq üstünlüklər» nəzəriyyəsini iki ölkə və iki mal üzərində izah edir. Onun nəzəriyyəsinə görə ticarət apararı hər iki ölkə iqtisadi səmərə əldə edir. Lakin bu zaman o hesab edirdi ki, xarici ticarətə dövlətlər mümkün qədər az müdaxilə etməlidirlər.

Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin cavab verə bilmədiyi sualları D.Rikardo «müqayisəli üstünlüklər» nəzəriyyəsi ilə aydınlaşdırmışdır. O öz nəzəriyyəsi ilə sübut etmişdir ki, hər hansı bir ölkə bu və ya digər malın istehsalında istehsal xərclərin baxımından mütləq üstünlüyə malik olmadığı halda da ölkələr arasında xarici ticarət aparılır və bu ticarətdən hər iki ölkə mənfəət əldə edə bilər. Rikardoya görə əgər ölkələr arasında qiymətlərdə az da olsa fərq varsa, onda hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malikdir. Yəni bu ölkədə həmişə elə bir mal tapmaq mümkündür . Mövcud istehsal xərclərinin nisbətində onun istehsalı digər ölkədəki istehsaldan daha sərfəli olsun. Həmin ölkə məhz belə malın istehsalı və ixracında ixtisaslaşmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik iqtisadçılar ölkələr arasında istehsal funksiyaları və istehsal xərclərinin nə üçün olduğu səbəblərini izah etməmişlər.

İsveç iqtisadçıları F.Hekşer və B.Olin XX əsrin 30-cu illərində həmin suallara cavab verməklə beynəlxalq ticarət axınlarının istiqamətləri və strukturunun hansı amillərlə müəyyən edilməsi haqqında müasir anlayışların əsasını qoydular.

Hekşer və Olin nəzəriyyəsinə görə ölkələr arasında istehsal xərcləri arasındakı nisbi fərqi əsasını istehsal amillərinin dünyada qeyri-bərabər bölgüsü təşkil edir. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti aşağıdakıdan ibarətdir: hər hansı ölkə malik olduğu bol istehsal amillərindən intensiv surətdə istifadə olunan malların istehsalını təşkil etməklə üstünlük qazanır. Digər tərəfdən, nisbə-

tən az və ya çox olmayan istehsal amilləri intensiv istifadə edilən malların istehsalında isə üstünlüyə malik deyildir.

Ümumi olaraq Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə xarici ticarət o zaman səmərəli olur ki, o ayrı-ayrı dövlətləri eyni tip məhsul istehsalından imtina etməyə sövq edir, yəni istehsalın sahələrarası ixtisaslaşmasını artırır.

Lakin beynəlxalq ticarətin sonrakı inkişafı qarşıya yeni-yeni suallar qoyurdu və Hekşer-Olin nəzəriyyəsində irəli sürülən fərziyyələrin real həyatda özünü tam göstərdiyi demək mümkün deyildir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, bu nəzəriyyədə real həyatda güclü təsirə malik olan tələb amili nəzəri alınmamışdır. Halbuki, nəzəriyyədə irəli sürülən əsas müddəalar ilə əldə edilən nəticələr tamamilə bu müddəaların əksinə ola bilər.

İqtisadiyyat üzrə sonradan Nobel mükafatına layiq görülmüş rus mənşəli V.V.Leontev Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin nə dərəcədə real həyata uyğunluğunu 1947-ci ildə ABŞ-ın misalında təhlil etmişdir. Təhlilin nəticələri kəskin elmi mübahisələrə yol açmış, lakin ümumiyyətlə qəbul edilmiş və iqtisadi ədəbiyyata Leontev təzadı (ziddiyyəti) adı altında daxil olmuşdur.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə hər hansı bir ölkə nisbi üstünlüyə malik olduğu amildən intensiv istifadə etdiyi malın istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalı, nisbi üstünlüyə malik olmadığı malı isə idxal etməlidir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə sərbəst idxal-ixrac əməliyyatları aparır və ölkəmizin bu sahədən əlaqələri genişlənilir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması gömrük işinin səmərəli təşkil edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu sahədə isə qarşıda duran bir sıra vaxtı çatmış problemlərin həlli qarşıda durur.

Gömrük fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması mexanizminin lazımi səviyyədə işlənməsini təmin etmək üçün bütün çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Belə ki, ölkədə aparılan gömrük siyasəti gömrük rəsmiləşdirilməsinə sərf edilən müddətin qısaldılması, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, gömrük

informasiyalarının işlənməsinin avtomatlaşdırılmış sisteminin yaradılması, gömrük və gömrükətrafi infrastrukturaların inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının təkmilləşdirilməsi taktiki tədbirlər arasında əsas məsələlərdən biridir və məzmununa görə fasiləsiz, daimi fəaliyyətdədir. Bu zaman riskin dərəcə və qruplarının qiymətləndirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Strateji tədbirlərə, ilk növbədə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tövsiyələri aid edilir. ÜGT tövsiyələrində resurs potensiallarından səmərəli istifadə, gömrükxanaların rəhbər orqanlarının möhkəmləndirilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, müvafiq sistem və strukturların formalaşdırılması, daha səmərəli gömrük proseduraları və gömrük rejimlərinin tətbiqi məsələlərinə xüsusi fikir verilir.

Respublikamızda gömrük xidmətini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək üçün ilk növbədə dövlətin kompleks inkişaf proqramı olmalıdır. Bu proqram ardıcıl olaraq mərhələlər üzrə həyata keçirilməlidir.

Gömrük xidmətinin İnkişaf Kompleks Proqramının (GXİKR) tərtib edilməsində onun hazırlanmasının ümumi mərhələləri proqramın məqsədi və əhatə etdiyi məsələlər, əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilər texniki və fəaliyyət təminatı, proqramın müxtəlif növ resurslarla təmin edilməsi. Proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması, proqramın yerinə yetirilməsinin təşkili, proqramın yerinə yetirilməsi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və s.

GXİKP-nin hazırlanmasında başlıca məqam proqramın məsələləri və əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilərin, həmçinin gömrük xidmətinin yenidən qurulmasının konkret məsələlərini həll etməyə imkan verən mühüm istiqamətlərin dəqiq və aydın ifadə edilməsidir.

Gömrük xidmətinin inkişafının kompleks proqramının tərtib edilməsinə təsir edən amilləri üç əsas qrupda aşağıdakı xarakterlərə görə birləşdirmək olar:

Birinci qrup: ictimai-siyasi xarakterli amillər

Müstəqillik əldə ediləndən sonra ölkədə gömrük xidmətinin formalaşmağa başlaması ölkənin siyasi həyatında ağır bir dövrə və Azərbaycanın torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi ilə eyni vaxta düşür. Müxtəlif qruplaşmalar vəziyyətdən istifadə edərək əsas sahələrdə öz təsirini möhkəmləndirilə bildilər. Çox vaxt bu qrupların mənafeləri bu regionda özlərinin geosiyasi planlarını təmin etməyə can atan xarici dövlətlərin maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, həmin dövrdə sərhədlər açıldı, bu da müəyyən olunmamış şəxslərin və yüklərin maneəsiz yerdəyişmələrinə kömək etdi.

İkinci qrup: iqtisadi-hüquqi xarakterli amillər.

Keçid dövrünün ilk illərində birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, respublikalararası ödəmələr sisteminin dağılması və nəticədə satış bazarının itirilməsi ölkənin iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə gətirdi. Yaranmış vəziyyətdə tələbin ödənilmə xeyli dərəcədə istehsal-texniki və istehlak təyinatlı əsas məhsulların idxalı yolu ilə mümkün idi. Vaxtı keçmiş ictimai-siyasi quruluşdan miras qalan qanunvericlik yeni problemlərin öhdəsindən gələ bilmədi. Gömrük vergi qoymasında dolaşılıq, aydın dövlət siyasətinin olmaması XİF-in tənzimlənməsində gömrük orqanlarının rolunu heçə endirmişdir.

Üçüncü qrup: professional – etik xarakterli amillər.

Gömrük Komitəsi yaranan zaman müvafiq təcrübəyə və ixtisas malik gömrük işçilərinin sayı çox az (yüz nəfərə yaxın) idi, indiki sayla müqayisə edilə bilməzdi. İlk vaxtlarda respublikanın müxtəlif təsərrüfat, qismən də bilik və ixtisas səviyyəsi aşağı olan mütəxəssislər işə götürülmüşdülər. Gömrükçülərin cərgələrinə «asan qazanc» məqsədilə yaşayan adamlar da soxula bilmişdilər. Qanunvericilikdə boşluq və zəif dövlət idarəetməsi gömrük daxil-olmalarının mütləq rəqəmlərində özünü göstərirdi.

Şübhəsiz insan amili gömrük işində başlıca olaraq qalır. Hələ vaxtilə ümummilli lider H.Əliyev gömrük işində yaranmış vəziyyəti xarakterizə edərək demişdir: «Təəssüf olsun ki, gömrük işçilərinin öz vəzifələrindən sui-istifadə etməsi halları, dövlət mənafeyini qorumayaraq öz mənafeələrinə çalışması halları da var. Bunlarla kəskin mübarizə aparmaq lazımdır. Mən hesab edirəm ki, əgər bütün gömrük məntəqələrində, gömrük orqanlarında işlərin hamısı qanuni, yüksək tələblərinə uyğun, bütün qaydaların, bütün nizamnamələrin yüksək tələblərinə uyğun olsaydı, gömrük xidmətindən gələn gəlir xeyli artıq olardı, eyni zamanda respublikamızın iqtisadiyyatına zərər vuran hallar olmazdı».

Keçid dövrünün ilk illərində gömrük nəzarətinin texniki vasitələrinin çatışmazlığı sərhəd gömrük postlarında lazımi nəzarəti həyata keçirməyə imkan vermir və gömrük prosedurlarının aparılma vaxtını süni şəkildə uzadırdı.

Keçid dövrünün ilk illərinin çətinliklərini nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti gömrük xidmətinin formalaşması prosesinə mənfi təsir göstərən amillər və onun aradan qaldırılması üçün gömrük xidmətinin inkişafında kompleks proqramın hazırlanmasını və həyata keçirilməsi işini öz üzərinə götürdü.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin tələbləri baxımından Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən strateji inkişaf proqramı işlənib hazırlandı. Bu proqramda keçirilmə üsulundan asılı olmayaraq malların tam gömrük rəsmiləşdirilməsinin təmin edilməsi, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və rəsmiləşdirilmə vaxtının qısaldılması, müasir mütərəqqi gömrük nəzarəti texnologiyalarının tətbiqi, gömrük ödəmələri texnologiyalarının və ödəmələrin büdcəyə daxil olmasına nəzarətin təkmilləşdirilməsi. Yüklər və yükəndərənlər haqqında ilkin informasiyanın alınması, gömrük qanunvericiliyinin pozulmasının qarşısının alınması, digər hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə narkotik maddələrin idxalının qarşısının alınması, respublikanın gömrük ərazisindən onların qanunsuz dövriyyəsinin tranzitinə yol verilməməsi, valyuta nəzarəti və s. məsələlər həll edildi.

Gömrük sisteminin infrastrukturunun yaradılması sahəsində mühüm addımlar atıldı.

Həlli vacib olan təşkilati və idarəetmə problemləri arasında Azərbaycanın gömrük sisteminin bu gün üçün və uzunmüddətli perspektivdə keyiyyətə yüksəlişini nəzərdə tutan şaxələnmiş, mürəkkəb gömrük infrastrukturunun yaradılması xüsusi rol oynayır. Bu, bir çox amillərlə bağlıdır. Bu amillərin əsasında bazar iqtisadiyyatının inkişafı durur. Şübhəsizdir ki, inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu və onun digər tərkib hissələri, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələr və gömrük sahəsi olmadan bazar iqtisadiyyatı normal fəaliyyət göstərə bilməz.

Gömrük infrastrukturunun getdikcə artan roluna və əhəmiyyətinə bir sıra amillər təsir göstərir:

-xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi prosesində funksiyalarının, səlahiyyətlərinin və məsuliyyətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq, gömrük orqanlarının fəaliyyətinin çətinləşməsi;

-gömrük rəsmiləşdirilməsi və mallara gömrük nəzarəti üzrə işlərin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artması, onların yerinə yetirilməsinin yeni texnologiyanın və texniki vasitələrin tətbiqindən birbaşa asılılığının güclənməsi;

-gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə orqanı kimi yeni hüquq və vəzifələri, o cümlədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

-gömrük təşkilatlarının kadr heyətinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması və möhkəmləndirilməsi tələbatı, onların peşəkarlığının bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, yüksək əxlaqi-etik keyfiyyətlərin tərbiyə etdirilməsi. Sosial sahənin geriliyinin aradan qaldırılmasının vacibliyi, gömrük əməkdaşlarının sosial müdafiəsinin, normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi, gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi və dərinləşməsi prosesinin Azərbaycanın gömrük orqanlarının infrastruktur təminatının beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmasını tələb etməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük infrastrukturunun təşkili və inkişafı – gömrük orqanlarının vahid sisteminin ayrılmaz atributu,

gömrük işinin həyata keçirilməsində onun səmərəli olması şərtlərindən əsas amillərdən biridir. Belə ki, infrastrukturun təminatı bu və ya digər səviyyədə mövcudluğu ilə gömrük işinin həyata keçirilməsinin prosedura və mərhələlərini müşayiət edir.

Ənənəvi olaraq gömrük infrastrukturunu məfhumunun müəyyən edilməsində əsas diqqət ona yönəldilir ki, infrastruktur dedikdə gömrük işinin həyata keçirilməsində, gömrük orqanlarının vəzifələrinin yerinə yetirilməsində tabeli, köməkçi rol oynayan gömrük müəssisələrinin şəbəkəsi nəzərdə tutulur.

Beləliklə, infrastruktur – gömrük orqanlarının normal fəaliyyətin göstərməsini təmin edən istehsal, qeyri-istehsal, elmi sahələr kompleksidir.

Gömrük infrastrukturuna xas olan ümumi və əlahiddə xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

-gömrük infrastrukturunu bütövlükdə milli iqtisadiyyatın infrastrukturundan təcrid olunmur, onun tərkibində yaradılır və fəaliyyət göstərir;

-gömrük sistemi bütövlükdə tənzimləmə, hüquqi, idarəetmə xarakterli infrastrukturla sıx bağlı olan ümumi infrastrukturun tərkib hissəsidir. Bu keyfiyyətdə o xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sahəsinə və beləliklə də, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət edir;

-gömrük infrastrukturunun gömrük sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi kimi sahə daxili təyinatı var.

Bu baxımdan, gömrük sisteminin normal fəaliyyətini təmin edən infrastruktur təminatı elementlərini üç əsas qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi, saxlanması və anbar emalı üçün, həmçinin sərnişinlərə xidmət etmək üçün şərait yaradan elementlər daxil edilir. Başqa sözlə bu, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazası (inzibati binalar, keçid-buraxılış məntəqələri, anbar təsərrüfatı, nəqliyyat vasitələri, sosial təyinatlı obyektlər, vağzal və hava limanlarında gömrük nəzarəti zonaları və s.) hesab edilir.

İkinci qrupa gömrük əməliyyatlarının aparılmasını, prosesin gedişi və alınmış nəticələr barədə məlumatın ötürülməsini təmin edən sistem, vasitə və fəaliyyət növləri .

Gömrük nəzarətinin texniki vasitələri, gömrük ekspertizası vasitələri, rabitə, gömrük orqanlarının vahib avtomatlaşdırılmış məlumat sistemi, digər EHM və kompyuter avadanlığı və s. daxildir.

Üçüncü qrupa gömrük orqanları kadrlarının normal həyat fəaliyyətinin bərpası üçün maddi, məişət. Mədəni və digər şəraitin yaradılmasına xidmət edən sosial infrastruktur aid edilir. Bu sfera gömrük işçisinin peşə hazırlığının və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi üçün qeyri-istehsal xarakterli tələbatın ödənilməsini təmin etməlidir.

Beləliklə, gömrük infrastrukturu dedikdə. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi şərtlərini, gömrük sisteminin bütövlükdə fəaliyyət göstərməsini təmin edən, gömrük nəzarəti, ekspertizası, rabitəsi, məlumat sistemi, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazası, texniki vasitələr, institusional, sosial struktur və fəaliyyət növləri kompleksi başa düşülməlidir.

Hal-hazırda gömrük infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- gömrük sərhəddinin tam qaydaya salınması və təchizatı, yüklərin gömrük sərhəddindən yerdəyişməsi uçotunun avtomatlaşdırılmasını təkmilləşdirmək üzrə işləri başa çatdırmaq;

- gömrük baxışı işlərinin təkmilləşdirilməsi, onun müxtəlif formalarından istifadə edilməsi, müstəqil identifikasiya və sənədli yoxlama texnologiyasının tətbiqi;

- boru kəməri nəqliyyatı və elektrik xətləri ilə yer dəyişən mallar üzərində faktiki nəzarətin təşkili;

- tənzimetmənin mülkiyyət obyektlərinin yerdəyişməsinə nəzarəti həyata keçirmək üçün təşkilati-hüquqi zəminin yaradılması;

-gömrük tənzimlənməsinin tarif metodları kompleksinin fəaliyyət səmərəliliyinin təhlilini aparmaq və onların təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq;

-hesabatların qəbul olunmuş formalar üzrə verilməsi, onların dəqiqliyini və keyfiyyətini yüksəltmək üçün işlərin sistemləşdirilməsi.

Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin qarşısında qoyulmuş vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi Ümumdünya Gömrük Təşkilatının (ÜGT) tövsiyə etdiyi taktiki və strateji tədbirlərin ardıcıl həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Məsələn, taktiki tədbirlərə aşağıdakılar aid edilməlidir: gömrük rəsmiləşdirilməsi müddətlərinin azaldılması, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, daşınma, saxlanma, anbarlara vurulma mərhələsində vacib olmayan sənədləşmənin aradan qaldırılması və məcburi olmayanın ixtisar olunması, gömrük informasiyanın avtomatlaşdırılmış işlənmə sistemlərinin tətbiqi, gömrük və gömrükətrafi infrastrukturun inkişaf etdirilməsi.

Gömrük vəzifələrini uğurla həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin büdcədənəkar inkişaf fondu təsis edilmişdir. Bu fond Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 398-ci maddəsinə uyğun olaraq yaradılır və Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur. Gömrük sistemi inkişaf fondunun vəsaitləri Azərbaycan Respublikasında gömrük sistemi fəaliyyətinin təmin edilməsinə və inkişafına, sosial sahənin inkişafına, eləcə də tabeçilikdə olan elmi-tədqiqat təşkilatlarının, laboratoriyaların və tədris müəssisələrinin saxlanması, maddi həvələndirmə və sosial inkişaf fondunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilir.

Gömrük təşkilatları öz işində mövcud infrastrukturlara əsaslanmaqla gömrük rəsmiləşdirmələrinin prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi formasına və məzmununa görə per-

mament (fasiləsi), daimi fəaliyyətdə olan taktiki tədbirlər arasında mühüm mərhələlərdən biridir. Gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının təkmilləşdirilməsi üçün baza xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının riskinin obyektiv qiymətləndirilməsi olmalıdır.

Strateji tədbirlərə, fikrimizcə, ilk növbədə, ÜGT-nin dünyanın bütün gömrük sistemləri üçün hazırladığı metodiki tövsiyələrin tətbiqini aid etmək lazımdır. ÜGT müxtəlif ölkələrin milli gömrük sistemlərinə yardım göstərmək. Xüsusən də resurs potensialından daha səmərəli istifadə etmək, müvafiq idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirmək, daha effektiv gömrük rejimlərini tətbiq etmək zərurətindən çıxış edir.

ÜGT-yə daxil olmayan ölkələrin öz fəaliyyətində rəhbər tutduqları strategiyanın əsasında aşağıdakılar dayanır:

-milli gömrük sisteminin islahat və modernləşdirilmə proqramları;

-gömrük konvensiyalarının, beynəlxalq qaydaların və normativlərin tətbiqi və genişləndirilmə təcrübəsi;

-milli gömrük sistemlərinin islahatı üzrə tədbirlərin dövlət rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənmə təcrübəsi;

-milli gömrük sisteminin kadr potensialının islahatına xərclərin strukturu.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı dünya gömrük sistemlərinin işinin əlaqələndirilməsi funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Əksər ölkələrin gömrükxanalarının fəaliyyətini təhlil etməklə, ÜGT onların əsas fəaliyyət prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. Bu prinsiplərdə, milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması mühüm rol oynayır. Bu o deməkdir ki, hər bir dövlət öz milli mentalitetindən, iqtisadi vəziyyətindən və s. irəli gələn inkişaf qanunauyğunluqlarından çıxış edir. Bu prinsiplə yanaşı bazislik prinsipinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Bazislik prinsipi ölkənin gömrük xidmətinin milli meyarını nəzərə almaq üçün əsas ÜGT-nin müddəaları, müəyyən tövsiyələri hesab edilir. Bu prinsiplərin reallaşdırılmasında həlledici rol

dövlətə məxsusdur, əsas maliyyələşmə mənbəyi isə dövlət büdcəsidir.

Gömrük sistemi sahəsində aparılan uğurlu islahatlardan bütün vətəndaşlar faydalanır, onun həyata keçirilməsi ölkənin bütün iqtisadiyatına, onun gəlirlərinə faydalı təsir göstərir. Beləliklə, dövlət büdcəsi gəlirlərinin artması ilə bərabər bütövlükdə respublikanın gəlirlərinin, eləcə də proqramın həyata keçirilməsində iştirak edəcək strukturların gəlirlərinin artmasında da nəzərə almaq lazımdır. Büdcə gəlirlərini və bütövlükdə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini də nəzərə almaq lazımdır. İxrac gömrük rüsumları məhdudluğunun aradan qaldırılmasına və ləğv edilməsinə görə dövlət büdcəsinin bu mənbə hesabına gəlirləri azalmalıdır. İdxal rüsumlarının aşağı salınması da xarici iqtisadi fəaliyyətdə büdcənin gəlirinin azalmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, o da unudulmamalıdır ki, gəlirlərin azalması digər amillər hesabına, məsələn, milli iqtisadiyyatın yüksəlişinə əsaslanan xarici iqtisadi dövriyyənin həcmələrinin artması hesabına kompensasiya ediləcəkdir.

İdxal rüsumlarının ümumi azalması zamanı məntiqi proteksionizm və ölkə əmtəə və xidmət istehsalçılarını müdafiə etmək siyasəti yürüdülməkdir.

Ümumiyyətlə, xarici ticarət dövriyyəsi artımı, milli iqtisadiyyatın yüksəlişi, onun dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində üzvi şəkildə daxil olması nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Bütün bunlar son nəticədə respublika iqtisadiyyatının inkişaf etməsi və xalqın maddi rifah halının yüksəlməsini təmin edəcəkdir.

3.3. Azərbaycanın beynəlxalq gömrük əlaqələri və gömrük ittifaqlarında iştirakı məsələsi

Beynəlxalq gömrük əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədilə bir çox beynəlxalq təşkilatlar və dünya dövlətlərinin gömrük

xidmətləri ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi hüquqi əməkdaşlığı bir neçə istiqamətdə həyata keçirir. Bu istiqamətlərdən biri də Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə sıx əlaqələr müstəvisində fəaliyyət göstərməsidir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Gömrük Təşkilatı ÜGT-nin strateji istiqamətlərinin formalaşdırılması, qlobal gömrük proseslərinin effektivləşdirilməsi və daha da müasirləşdirilməsində yaxından iştirak edir. Digər tərəfdən, ÜGT-nin fəal üzvü kimi dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin gömrük orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Bu əməkdaşlıq ÜGT, MDB Gömrük Xidmətləri Rəhbərlər Şurası və ikitərəfli münasibətlər (ayrı-ayrı ölkələrinin gömrük orqanları ilə) çərçivəsində özünü büruzə verir.

ARDGK-nin ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərə üstünlük verməsi gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsində öz bəhrəsini verir. Türkiyə, İran İslam Respublikası, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Livan, Bolqarıstan respublikaları və Ukrayna gömrük orqanları ilə gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında sazişlər imzalanmışdır. MDB Gömrük Xidmətləri Rəhbərlər Şurası çərçivəsində və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan ölkələrlə çoxtərəfli sazişlər mövcuddur. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında gömrük orqanlarının qarşılıqlı inzibati yardımını haqqında memorandum 7 iyul 1997-ci il tarixində imzalanmışdır.

DGK Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzvü olan ölkələrin Gömrük Xidmətləri Rəhbərlər Şurasının iclaslarında fəal iştirak edir. Bunun nəticəsidir ki, MDB üzvü olan ölkələrin Gömrük Xidmətləri Rəhbərlər Şurasının 20-ci iclası Bakı şəhərində keçirilmişdir. Dövlət Gömrük Komitəsi XİFƏN əsasında vahid gömrük tarifinin işlənilib hazırlanması, gömrük rüsumlarının alınması, tətbiq edilməsi, malların mənşə ölkəsinin təyin edilməsini, gömrük məqsədləri üçün malların qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla MDB üzvü olan ölkələrin gömrük siyasətinin əsas istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanıb təqdim edilməsini təmin edir.

DGK, həmçinin gömrük orqanları üçün kadrların hazırlanması, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi, gömrük statistikas, beynəlxalq əməkdaşlıq sahələrində MDB gömrük xidmətləri ilə əməkdaşlıq edir.

Ukrayna Dövlət Gömrük Xidmətlərindən daxil olmuş “Ukrayna Dövlət Gömrük Xidməti və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi arasında qarşılıqlı yardım göstərilməsi qaydaları haqqında memorandum” layihəsinin ekspertizası aparılmış və Azərbaycan Respublikası hökuməti nümayəndə heyətinin Ukraynada səfəri zamanı 30 iyul 1999-cu il tarixində Kiyev şəhərində imzalanmışdır.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Baş Katibi Mişel Dänenin məktubuna əsasən Azərbaycan Respublikası “Malların təsviri və kodlaşdırılması üzrə harmonikləşdirilmiş sistem haqqında Beynəlxalq konvensiya”ya qoşulmaq barədə təklif daxil olmuşdur. Bu məqsədlə yuxarıda adı çəkilmiş konvensiya dövlətdaxili proseduralardan keçirilməsi üçün Nazirlər Kabinetinə və Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilmiş və Milli Məclisdə ratifikasiya olunmuşdur.

Fərəhləndirici haldır ki, 2001-ci ilin yanvar ayından respublikamız bu konvensiyaya qoşulan 100-cü dövlət oldu.

ÜGT-nin Brüssel şəhərində keçirilən 93/94-cü sessiyalarında Komitə sədrinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti iştirak etmiş və sessiyanın işi zamanı Azərbaycan Respublikası ÜGT-nin Maliyyə Komitəsinə üzv seçilmişdir.

Avropa İttifaqının Tasis proqramı üzrə Azərbaycan Respublikasının milli və dövlətlərarası proqramları və Avropa İttifaqı Komissiyasının Texniki Yardım Proqramı çərçivəsində (1996-cı il oktyabr) Daşkənd şəhərində Avropa Gömrüyü və Azərbaycan Respublikası Dövlət Komitəsi arasında Tasis proqramı çərçivəsində “Təhsil”, “İdarəetmə və Təşkilat” layihələri üzrə müqavilələr imzalanmışdır.

DGK-nin Avropa Gömrüyü ilə apardığı intensiv danışıqlar nəticəsində Tasis proqramı çərçivəsində Avropa Gömrüyünün Orta Asiya Respublikaları və Azərbaycan Respublikası üzrə koordinatları

tərəfindən “Con Erik Platt” bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi barədə gömrük orqanlarına məsul vəzifəli şəxslər ilə görüşmək də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin rəyini öyrənmək üçün Bakıda görüşlər keçirilmişdir.

Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransa hazırlıq üçün Bakı şəhərində keçirilən iştirakçı dövlətlərin işçi qruplarının üzvlərinin iclasında gömrük əməliyyatları və sənədləşdirilmələrinin aparılması üzrə əsas sazişin texniki əlavəsinin layihəsi hazırlanmışdır.

Burada Tasis və TRASEKA proqramları çərçivəsində həyata keçirilən sərəhəd – keçid prosedurlarının sadələşdirilməsi, unifikasiya olunması və s. məsələlərin əksini tapmasıdır. Təbii ki, nəqliyyatın sərəhədlərdən keçməsi üçün proqram iştirakçıları olan dövlətlərarası gömrük əməliyyatlarının genişlənməsi vacib məsələ kimi qarşıda dayanır. Azərbaycan gömrük orqanları sərəhəd buraxılış məntəqələrində vacib dövlət xidməti orqanı kimi gömrük prosedurlarının harmonikləşdirilməsi və sadələşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atırlar. Azərbaycan bununla bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuş, Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən gömrük nəzarətinin təşkili, informasiya texnologiyalarının istifadəsi sahəsində səylərini xeyli artırmış, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemə keçilmiş, proqram təminatı və texniki baza yaradılmış, istismardadır.

TRASEKA layihəsi üzrə əsas çoxtərəfli saziş imzalandıqdan sonra ölkəmiz tərəfindən bütün lazımi təşkilati işlər həyata keçirilmişdir və bu dəhlizin səmərəliliyinin artırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə mühüm işlər görülmüşdür.

Ümumiyyətlə, respublikamıza gələn avropalı ekspertlər gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən işləri yüksək qiymətləndirmiş, sərəhəd – keçid məntəqələrində yaradılan şəraitdən razı qaldıqlarını dilə gətirmişdilər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin dəvəti ilə İran İslam Respublikasının iqtisadiyyat və maliyyə nazirinin müavini, Gömrük idarəsinin prezidenti və Türkiyə

Cumhuriyyətinin gömrük müstəşarı Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir.

İran İslam Respublikasının iqtisadiyyat və maliyyə nazirinin müavini, gömrük idarəsinin prezidentinin səfəri zamanı “Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi və İran İslam Respublikası Gömrük idarəsi arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında memorandum” imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu ilin aprel ayında Türkiyəyə rəsmi səfəri çərçivəsində iki ölkənin hökumətləri arasında gömrük sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında imzalanan sazişi əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından irəliyə doğru atılan müsbət addım kimi səciyələndirmək olar.

Gömrük orqanları arasında gömrük qanunvericiliyinin pozulmasının hər iki ölkənin iqtisadi, maliyyə, ticarət və ictimai maraqlarına ziyan vurduğu nəzərə alınmaqla qarşılıqlı əməkdaşlıq genişləndirilmə məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Sazişin əsas məram və məqsədlərindən biri də tərəflərin zəruri məlumat və sənədlərin alınmasında bir-birinə yardım etməsidir. Eyni zamanda sazişin müddəalarına uyğun olaraq Türkiyə Cumhuriyyəti Gömrük Müstəşarlığı və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük qanunvericiliyinin düzgün tətbiq edilməsi məqsədilə gömrük hüquq pozuntularının qarşısının alınması, tədqiqatının aparılması üçün və bu hüquqpozmalara qarşı bütün zəruri tədbirləri həyata keçirilir.

Razılığa gələn tərəflər öz təşəbbüsləri ilə və ya sorğu əsasında öz milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq birgə əməkdaşlıq edəcək, gömrük qanunvericiliyini pozan və ya pozması aşkara çıxan fəaliyyət və yaxud narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz ticarəti ilə məşğul olan bütün təzahürlərə qarşı birgə mübarizə aparacaqlar. İki qardaş ölkənin gömrük xidmətləri əməkdaş və mütəxəssis mübadiləsi də daxil olmaqla aralarında bərabər təsirli əlaqələrin qurulması təhsil sahəsində qarşılıqlı proqramların hazırlanması, razılaşıdırılan mövzularda birgə seminar və konfransların təşkili, gömrük

qanunvericiliyi və tətbiqi sahəsində qarşılıqlı məlumat mübadiləsi sahəsində təcrübə aparacaqlar.

Məlumdur ki, beynəlxalq xüsusi aləmdə nüfuza malik olan ümumdünya gömrük təşkilatının Baş Katibi Mişel Dane respublikamıza ikinci dəfə işguzar səfər etmiş və faydalı fikir mübadiləsi aparmaqla perspektiv planların müzakirəsində iştirak etmişdir. Baş Katib tərəfindən Azərbaycan Gömrük Təşkilatının müsbət işi qiymətləndirilmişdir. Bu isə beynəlxalq aləmdə milli gömrük xidmətlərimizin layiqincə təmsil olunması və tanınmasının təzahürüdür.

2000-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (EKO) üzvü olan ölkələrin gömrük orqanları rəhbərlərinin 7-ci iclasının Bakı şəhərində keçirilməsi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, regional ticarət, nəqliyyat və kommunikasiya məsələlərinin həllinə yönəldilmiş üzv ölkələrin iqtisadi tərəqqisinə kömək etməklə gömrük sahəsində inteqrasiyanın dərinləşməsinə, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə xidmət edir.

ARDGK-nin nümayəndə heyətinin ÜGT-nin 96/97-cı sessiyasında iştirakı və üzv ölkələri təmsilçisi tərəfindən dəstəklənəcək və mötəbər təşkilatların ali orqanı olan siyasi komissiyaya üzv seçilməsi ölkələrin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun tanınmasının təzahürüdür.

Göründüyü kimi, son 10 ildə ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət, o cümlədən gömrük siyasəti nəticəsində respublikanın beynəlxalq gömrük əlaqələri xeyli genişlənmiş və hal-hazırda genişlənməkdə və inkişaf etdirilməkdədir.

IV FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ

4.1. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri

Azərbaycan Respublikasının gömrük xidməti, XİF-in tənzimlənməsi, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm institutdur. Ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsi və inkişafında gömrük-tarif tənzimlənməsi vacib rol oynayır və çoxşaxəli funksiyalara malikdir. Gömrük-tarif tənzimlənməsi daxili bazarı qoruyur, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından lazımi məhsulların istehsalı stimullaşdırılır, valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunur və ona nəzarət edilir, dövlət büdcəsinə gəlir gətirilir. Gömrük tarifi və rüsumları dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin, eləcə də xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsində mühüm faktora çevrilir. İdxal gömrük tarifi, XİF-in mərkəzə gömrük tarif tənzimlənmə vasitəsidir. İdxal gömrük tarifi adətən ayrı-ayrı milli iqtisadiyyat sahələrinin müdafiə edir və fəal xarici ticarət siyasəti yürütməyə, milli əmtəələrin ixracının formalaşmasına imkan verir.

Bu baxımdan idxal ixrac siyasətinin formalaşması, iqtisadi maraqlarla yanaşı sosial mənafeələr və sosial inkişaf, iqtisadi təhlükəsizlik və daxili resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması baxımından hazırlanır və tənzimlənir. İdxal strukturu istehsal və istehlak tələbatı və daxili istehsalın tələbatının ödənilməsində rolundan asılı orlara q formalaşır. Təbii ki, idxalın məhz istehlak xarakterli olması ölkədən valyutanın getməsinə, ölkənin iqtisadiyyatının öz resursları hesabına inkişafının zəiflənməsinə və iqtisadi müstəqilliyinin və əmtəə və xidmət bazarının məhz idxaldan asılı olmasına gətirib çıxarır.

İdxal-ixrac siyasətinin konseptual əsaslan gömrük siyasətini, idxalın və ixracın tənzimlənməsində gömrük orqanlarının vəzifələrini və mexanizmlərini müəyyən edir. Belə ki, daxili bazarın və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasında optimal qərar qəbulu

məhz elmi proqnozlara əsaslanan və səmərəli inkişaf baxımından seçilən düzgün gömrük vergiləri və rüsumları ilə tənzimlənir. Bilavasitə gömrük rüsumlar və ödəmələri ölkədə qiymət siyasəti ilə həmçinin istehsal xərcləri və yerli sahibkarlarla xarici investorlar arasında bərabər şəraitin tənzimlənməsi ilə mümkün olur.

Hər bir dövlətin özünün inkişafında müəyyən mərhələlər var ki, bu mərhələyə uyğun iqtisadi siyasət həyata keçirilir. Bu baxımdan gömrük siyasəti də həmin dövrün iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasında gömrük tarif tənzimlənməsinin formalaşmasında 1997-ci ildən tətbiq olunan vahidləşdirilmiş tarif sistemi və 2001-ci ilin aprelin 16-da qəbul olunmuş differensiallaşdırılmış tarif sistemi mühüm rol oynayır.

1997-ci ildə vahidləşdirilmiş tarif sisteminə keçilmişdir. Bu sistemə keçməkdə qarşıda duran əsas məqsədlər - gömrük rüsumlarından iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bir elementi kimi istifadə etmək, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsini təmin etməkdən ibarət idi.

Bildiyimiz kimi, 1997-ci ilin yanvarın 1-dən başlayaraq ölkəyə idxal edilən xarici mallara vahid unifikasiya edilmiş 15%-lik gömrük idxal rüsumu tətbiq edildi. Bu, üst dərəcə idi. Konkret desək respublikaya idxal olunan mal ya idxal rüsumundan azad idi, ya da 15 faizlik gömrük idxal rüsumuna cəlb olunurdu. Sonradan bəzi mal qruplarına 10 faizlik, 5 faizlik, 3 faizlik gömrük idxal rüsumları tətbiq olundu. Amma maksimum 15 faizlik səviyyə saxlandı. Belə bir gömrük tarif sisteminin fəaliyyəti daxili istehsalın inkişafı üçün normal şərait yarada bilmirdi. 1997-ci ildə belə bir sistemin qəbul edilməsini normal qarşılamaq lazım idi. Çünki o zaman qarşıda dayanan əsas məsələ özəlləşdirmə prosesini başlamaq və onun birinci mərhələsini uğurla başa çatdırmaqdan ibarət idi. Sırr deyil ki, özəlləşdirmə prosesinin gedişində özəlləşdirilən müəssisələrin çoxu müəyyən dövrə bağlanan işlərin sayı arta biləcəkdi, belə olan təqdirdə əgər yenə də idxal olunan mallara yüksək rüsumlar tətbiq olunsaydı, o zaman sosial vəziyyət mənfi hallarda müşayiət oluna bilərdi. Ona görə də özəlləşdirmə prosesinin az mənfi sosial effektlə

müşayiət olunması üçün hökumət unifikasiya edilmiş, vahidləşdirilmiş gömrük tariflər sisteminə keçdi və bu ilin 1997-ci ilin 1 yanvardan tətbiq olunmağa başladı. Eyni zamanda gömrük ixrac rüsumları ləğv edildi ki, həm manatın kursunun dəyişməsi, həm də idxalın təmin olunması üçün ixracdan gələn vəsaitdən kifayət qədər istifadə oluna bilsin. Özəlləşdirmənin birinci proqramının əhatə etdiyi dövrlə belə siyasətin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun idi. Və özəlləşdirmənin yəni, ikinci, dövrünün başlaması ilə əlaqədar ona uyğun olaraq yeni gömrük tariflər sisteminə keçid vacib zərurət kimi ortaya çıxırdı. İkinci tərəfdən, birinci özəlləşdirmə proqramının reallaşması nəticəsində özəlləşdirilmiş müəssisələrin çalışması və daxili bazarda onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə köməklik göstərilməsi zəruridir. Bu köməklik isə çox aşağı faizlə kreditlər verməklə həmin müəssisələr döviyyə vəsaitləri ilə təmin etmək, ya onları müəyyən dövr daxili vergi və rüsumlardan azad etmək, yaxud da onların istehsal edəcəkləri eyni adlı mallar kənarından Azərbaycana gətirilərkən həmin mallara yüksək rüsumlar qoymaqla müəyyən dövrdə ölkə bazarına iqtisadi baxımdan buraxmaq yolu ilə edilə bilər. Burada əsas meyar ölkə daxilində istehsal olunan məhsullar kənarından respublikaya gətirilən zaman onlara yüksək gömrük idxal rüsumu qoymaq və bu malların ƏDV-dən azad edilməsinə yol verməkdən ibarətdir. Bu da təbiidir. Əgər ölkə daxilində mal istehsal olunursa, o, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş dərəcədə ƏDV-yə cəlb olunursa, nə üçün həmin mal kənarından Azərbaycana gətiriləndə ona əlavə dəyər vergisi tətbiq olunmasın. Belə olan təqdirdə daxili istehsalçı qarşısında idxalatçı rəqabət qabiliyyətini artırmış olur. Ona görə də Nazirlər Kabinetinin 124 sayılı qərarında bu amil tamamilə nəzərə alınmışdır. Ölkə daxilində ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsal edilib-edilməməsi məsələsi, yaxud bu imkanın olub-olmaması ciddi şəkildə araşdırılmış və qeyd edilən qərarla öz əksini tapmışdır. Bu qərardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, idxal olunan mal Azərbaycanın özündə istehsal olunursa, həmin mallara idxal zamanı ƏDV tətbiq edilməlidir. Amma əgər yerli istehsal Azərbaycanın həmin mala olan ehtiyacını

ödəmirsə, bu zaman o, ƏDV-dən azad oluna bilər. Başqa sözlə, ölkə daxilindəki hər bir malın, xammalın istehsalçısına rəqabət qabiliyyətini artırmaq əsas meyar kimi götürülür. Eyni növ eyni cins bir-birini əvəz edə bilən malların Azərbaycan Respublikası ərazisində istehsalı varsa və yaxud belə bir istiqamətdə işləmək mümkündürsə, o zaman həmin malın idxalına yüksək idxal rüsumun tətbiq olunur. Bununla da daxili istehsalçılar üçün normal şərait yaranacaq. Butun bunların zövqündə isə 15 faizlik maksimal hədd ortadan qalxır. Amma o mallar ki, Azərbaycanda istehsal olunmur, onların gömrük idxal rüsumunu aşağı, sıfır dərəcəyə yaxın qoymaq lazımdır.

Qeyd edək ki, 1997-ci ilin 1 yanvarından bütün mallar üçün gömrük ixrac rüsumları tamamilə sıfıra endirilmiş, eyni zamanda bütün tarif və qeyri-tarif maneələri ləğv edilmişdi. Burada əsas məqsəd ölkədə valyuta ehtiyatlarının normal həddini təmin etmək üçün ixracın qarşısında olan bütün maneələri aradan qaldırmaq idi. Bu əsas götürülərək ixrac üçün tam real şərait yaradıldı. Ölkədə kifayət qədər valyuta ehtiyatları yaratmaq üçün ixracın artırılması labüdü idi. Daxildə müxtəlif ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalının həcmi çox kiçik olmaqla, bu məhsullara tələbat əsasən idxal hesabına ödənilirdi. Ona görə elə addımlar atılmalıydı ki, ixracdan gələn vəsait idxalın maliyyələşdirilməsindən artıq olsun və bu hesaba ölkənin maliyyə ehtiyatı yaradılsın.

Artıq 2000-ci ilin sonuna ölkədə valyuta ehtiyatlarının həcmi artıq 673 milyon dollara çatıb. Ölkənin qızıl ehtiyatları ilə birlikdə valyuta ehtiyatları 1 milyard dolları keçib. 1996-cı ildə bu rəqəmləri yalnız arzu etmək olardı. Gömrük işinin mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən valyuta nəzarətidir. Qeyd edək ki, valyuta nəzarəti dövlətin istər valyuta tənzimlənməsinin və istərsə də XİF-in gömrük tarif tənzimlənməsinin vacib elementlərindəndir. Yəni valyuta nəzarətini qurmadan, onu təkmilləşdirmədən və onun iqtisadi səmərəliliyini artırmadan dövlətin gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərini həyata keçirmək səmərəsiz olar.

Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları Azərbaycan Respublikasının gömrük sərəhəddindən mövcud valyuta əməliyyatlarından əldə edilmiş valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına qaytarılmasına nəzarəti təmin edir. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı tam təşəkkül tapmayan bir ölkədə gömrüyün əsas vəzifələri büdcə gəlirlərindən yaranmasında bilavasitə iştirak etmək, imkan düşdükcə milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin hər cür mənfi təsirindən qorunmaqdır. Bu gün Azərbaycanın gömrük siyasətində hər iki istiqamətdə iş aparılır.

Bunun nəticəsidir ki, ölkə iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir. Ümumi iqtisadi inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Büdcə gəlirlərinin formalaşması təmin edildikcə, büdcə kəsmi azalır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün real zəmin yaranıb. Təbii ki, gömrük bu proseslərdən kənar qalmayıb. 2001-ci il gömrük siyasətinin rolunun dəyişdiyini, daha güclü rolə malik olduğunu bir növ sübut edir.

Əgər 2001-ci ilin aprel ayının 16-na qədər Azərbaycanda gömrük orqanlarının həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyət birmənalı şəkildə yalnız dövlət büdcəsi gəlirlərinin doldurulmasına xidmət edirdisə, aprel ayında Azərbaycanın yeni gömrük-tarif sistemi qəbul edildi. Bu gömrük-tarif sistemi gömrük orqanları üçün yalnız fiskal funksiyaları deyil, eyni zamanda tənzimləyici və qoruyucu funksiyaları həyata keçirmək imkanı yaratdı. Beləliklə, 2001-ci ildə, yeni tarif sisteminin qəbul edilməsi, gömrük orqanlarının iqtisadi yönümlü fəaliyyətində tamamilə yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Diferensiallaşdırılmış tarif sistemi heç də dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin artırılmasını nəzərdə tutmur. 1997-ci ildə qəbul olunmuş vahidləşdirilmiş tarif sistemi bu məqsədə xidmət edirdi.

Ölkə daxilindəki istehsalçıların maraqlarını qorunması üçün cəmi 5 dərəcədə (0,3,5,10,15) ibarət olan diferensiallaşdırılmış tarif sistemi qəbul edilmişdir. Bu ölkə daxilində istehsal edilən və ya istehsalını təşkil etmək mümkün olan mallara yüksək gömrük

rüsumları, əksinə yerli istehsalı mümkün olmayan mallara isə aşağı gömrük rüsumları müəyyənləşdirilir.

Amma bu uzunmüddətli olmamalıdır. Hər bir ölkədə milli istehsalın inkişafının bir «uşaqlıq dövrü» və müdafiə tədbirləri var. Bu tariflər sistemi özəlləşdirmənin birinci mərhələsindən sonra yaranmış yeni milli istehsalımızın «ayaga durması» onun müdafiəsi üçün vacibdir. Proteksionist tarif sistemi dünyanın hər yerində əgər uzun müddət davam edərsə artıq mənfəətə gətirib çıxarır. Məsələn, qonşu Türkiyə Respublikasında vaxtilə avtomobil sənayesini «ayaga qaldırmaq» üçün protensionist tarif siyasəti həyata keçirməklə avtomobil sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə xarici avtomobillərin Türkiyəyə gətirilməsi zamanı dəyərini 100%-ə qədər gömrük idxal rüsumu tətbiq edilməyə başladı. Amma bu siyasətin əhatə etdiyi dövr uzandı. Nəticədə son vaxtlar buraxılan Türkiyə avtomobilləri öz keyfiyyətinə görə xarici ölkə avtomobillərinə uduzurlar. Protensionist siyasət yalnız 3-5 il üçün nəzərdə tutulmalıdır. Başqa sözlə protensionist siyasət total xarakter daşmalı, ölkənin iqtisad təhlükəsizliyi baxımından xarici ticarət siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır: təcridçilik, diferensiasiya və müddətlilik.

Təcridçilik prinsipi daha çox xarici ticarətin liberallaşdırılmasına tətbiq edilməlidir. Bu sahədə Azərbaycanda müəyyən işlər görülmüşdür. İxrac gömrük vergiləri ləğv edilmiş, idxal vergilərinin isə səviyyəsi aşağı salınmışdır.

Diferensiasiya prinsipi dedikdə, milli iqtisadiyyatın sahələri özlərinin inkişaf səviyyəsinə, daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinə, ölkədəki məşğul əhəlinin həmin sahələrdə iştirak səviyyəsinə, istehsalın və malların strateji əhəmiyyət daşmasına görə, əhəlinin zəruri istehlakında malların oynadığı rola görə (xüsusi ilə ərzaq məhsulları) ayrı-ayrılıqda qruplaşdırılması başa düşülür. İqtisadiyyatın hər hansı konkret sahəsində ölkədəki məşğul əhəlinin iştirak payı yüksəldikdə və əhəlinin zəruri istehlak mallarında həmin sahənin məhsulları mühüm paya malikdirsə və həm də strateji əhəmiyyət daşıyarsa, onda həmin mallara proteksionist

siyasətdə, bu və ya digər məhsullara qarşı yeridilən proteksionist siyasətin uzunmüddətli olmaması, konkret müddətinin göstərilməsi nəzərdə tutulur. Bu müddətdə həmin sahədə yaradılan əlverişli şərait sayəsində rəqabətqabiliyyətli sahələrə çevrilməlidir.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq XİF-in gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbiri kimi diferensiaslaşdırılmış tarif sisteminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi müəyyən edilmiş, Nazirlər Kabineti ilə «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri», «Azərbaycan Respublikasından ixrac zamanı ixrac gömrük rüsumuna cədb olunan malların siyahısı və ixrac rüsumlarının dərəcələri» və «Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı» təsdiq edilmişdir.

Diferensiaslaşdırılmış tarif sisteminə uyğun olaraq bu gün bəzi məhsullara ixrac rüsumlarının tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Müxtəlif istehsal sahələrinin yaranması, həm də belə müəssisələrin ölkə daxilindəki xammalla təmin edilməsi problemini ortaya qoyur. Məsələn, bu gün poladərilmə - «Bakı Steel Company», əlvan metaldan məmulatların hazırlanması istiqamətində müəyyən istehsal sahələri qurulmuşdur. Bunların isə yerli xammalla təmin olunması daha çox effekt verə bilər. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla Nazirlər Kabinetinin qərarında yeni tarif sistemində ixrac rüsumlarının tətbiqi də nəzərdə tutulub. Bu iki adda məhsulu - qara metal qırıntıları və xammalını, əlvan metalları əhatə edir. Ölkədən ixrac ediləcək qara metalın hər tonuna 5 ABŞ dollarının manat ekvivalentində, əlvan metallar üçündə həm onların xammalı, həm də onlardan istehsal olunan məmulatlar üçün ixrac edilən zaman 15ABŞ dollarının manat ekvivalenti həcmində gömrük ixrac rüsumları nəzərdə tutulmuşdur. Hələlik bu 2 qrup məhsullara gömrük ixrac rüsumu tətbiq ediləcəkdir. Zaman keçdikdə və müəyyən istehsal sahələrində normal istehsal və rəqabət qabiliyyətinə malik müəssisələr yarandıqca, ölkədə daxili bazarın tələbatını təmin etdikcə digər xammal növlərinin də ixracına belə rüsumların tətbiqi problemi aktuallaşa bilər.

Qeyd edək ki, hətta bizdən 1 il, 6 ay qabaq MDB dövlətlərinin əksəriyyətində ixrac rüsumlarının tətbiqinə başlanılmışdır.

2001-ci ilin aprelin 16-da qəbul olunan «Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi» layihəsi nazirliklərə, şirkətlərə, özəl strukturlara göndərilmiş, onların rəyi alınmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətindən, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən, «Azərkimya» Dövlət Şirkətindən layihəyə münasibət bildirilmiş, rəy verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti xarici iqtisadi fəaliyyətin vahid əmtəə nomenklaturasının (XİFƏN) 27-ci qrupuna daxil olan mallara idxal zamanı gömrük rüsumlarının Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsum dərəcələri haqqında» 22.04.1998-ci il tarixli 91 sayılı və ona əlavə olunan 27.02.1999-cu il tarixli 25 sayılı, 25.05.2000-ci il tarixli 94 sayılı və 06.07.2000-ci il tarixli 112 sayılı Qərarları ilə müəyyən edilmiş dərəcədə tətbiq edilməsini (xam neft və maye yanacaq istisna olaraq) təklif edərək idxal olunan xam neftə, tranzit və svop əməliyyatları zamanı gömrük rüsumuna cəlb edilməsi müvafiq olaraq ARDNS-in neft emalı zavodlarının və nəqliyyat vasitələrinin istehsalat güclərindən daha səmərəli istifadəsini və büdcəyə əlavə gəlir yaradılmasının mümkünlüyünü göstərməkdədir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin verdiyi rəydə respublikada aqrar sənayeni inkişaf etdirmək üçün, «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi» layihəsində ayrı-ayrı qruplarda qeyd olunan kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumlarının, hibridlərinin, ling və qələmlərinin, eyni zamanda buğda səpini və barama toxumlarına, mineral gubrələr və zəhərli-kimyəvi maddələrə gömrük tarif dərəcəsini sıfır faiz təklif edərək yerli istehsalı inkişafını ön plana çəkmişdir. Ayrıca yerli istehsal qorumaq baxımından 22-ci qrupda yer alan hər cür şərab növlərinə gömrük tarif dərəcəsini 50% təklif etmişdir.

«Azərkimya» dövlət Şirkəti «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi» layihəsində yerli müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların tarif dərəcələrinin yüksəldilməsini, istehsal üçün lazım olan məhsullarının gömrük tarif dərəcələrinin azaldılmasını təklif

edərək, müdafiə edici bir siyasət həyata keçirməyin məqsədəuyğunluğunu göstərmişdir.

Layihənin müzakirəsi zamanı beynəlxalq ekspertlər iştirak etmişlər. Beynəlxalq ekspertlər əvvəlki 15 faizin maksimum rüsum dərəcələrindən yuxarı çıxmamaq şərti ilə, yəni 0-1a 15 faiz arasında variasiya etmək şərti ilə bu dərəcələrdə dəyişiklik aparılmasının məqsədəuyğunluğu qəbul olundu. Bu prosesin başlangıcında bir sıra hallarda beynəlxalq təşkilatların ekspertləri maksimum dərəcəsinin 15 faizdən 12 faizə salınması məsələsini qoyurdular. Bu gömrük tarif sistemi qəbul olunmandan sonra Azərbaycanın gömrük idxal rüsumları orta dərəcəsi 7,8 faizlə bərabər oldu. Əlbəttə, bu rəqəm əvvəlki, yəni 6,7 faizə nisbətən irəliyə doğru bir addımdır. Lakin onu son hədd kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Ona görə də yaxın dərəcədə, təbiidir ki, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində bir sıra parametrlərə yenidən baxılması zərurəti ortaya çıxacaqdır. Bildiyimiz kimi, 2001-ci ilin dövlət büdcəsinin tətbiqi ilə əlaqədar ölkə prezidentinin imzaladığı fərmanda da diferensiallaşdırılmış gömrük tarif sisteminə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Artıq respublikamızda bu sistem tətbiq edilir.

4.2. Gömrük tarif tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya son dövrdə müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. İqtisadçılardan Y.A.Şerbanin göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya özündə özütənzimlənen və inkişaf edən potensiala malik sistem olmaqla milli təsərrüfat sistemlərinin obyektiv düşünülmüş və istiqamətli yaxınlaşması, qarşılıqlı uyğunlaşması və qovuşdurulmasıdır. Daha sonra, o bu sahədə tədqiqat apararı bir sıra iqtisadçıların (Y.Şişkov, V.Zuyev, Y.Borko və b.) fikirləri ilə razılaşaraq göstərir ki, real beynəlxalq, dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiya bazar mexanizmləri əsasında mümkündür.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın əsaslandırılması üzrə nəzəri konsepsiyalar XX əsrin 50-60-cı illərində irəli sürülmüş-

dür. Müxtəlif istiqamətlərdə irəli sürülən bu konsepsiyalarda dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması və dövlətlər arasında yeni münasibətlərin yaradılması qeyd edilir. Məsələn, ticarət prinsiplərinin işlənilib hazırlanması, yeni ticarət axınının yaradılması və s.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan danışarkən, ilk növbədə, onu şərtləndirən amillər qeyd edilməlidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təhlili nəticəsində inteqrasiyaya səbəb olan və onu şərtləndirən aşağıdakı amillər mövcuddur:

- Dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin nisbətən bərabərliyi və inteqrasiya edən ölkələrin bazar münasibətləri səviyyəsinin yaxınlığı;

- Inteqrasiya edən ölkələrin coğrafi yaxınlığı və nəqliyyat əlaqələri;

- İnkişaf, maliyyələşdirmə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, siyasi əməkdaşlıq və s. sahələrdə dövlətlər qarşısında dayanan iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində inteqrasiya prosesinin müvəffəqiyyətlə keçməsi inteqrasiya edən ölkələrin iqtisadiyyatının yüksəlişdə olmasını tələb edir. Birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, böhran şəraitində olan ölkələr adətən bir-biri ilə çətin inteqrasiya edirlər və istiqamətdə dövlətlərin əməkdaşlığı çətinləşir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərini müəyyən edən amillərə aşağıdakılar aid edilir: təsərrüfat həyatının qloballaşması; beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi; elmi-texniki inqilabın öz xarakterinə görə ümumdünyəvi olması; milli iqtisadiyyatların açıldığına yüksəldilməsi beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanı şərtləndirən amillər kimi inteqrasiya edən ölkələrin rəhbərliyinin siyasi iradəsi də qeyd olunur və buna misal kimi Avropa İttifaqı, Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası (NAFTA), Cənubi Konus Ölkələrin Ümumi Bazarı (MƏRKOSUR) kimi inteqrasiya birliklərinin yaradılmasında maraqlı ölkələrin siyasi rəhbərliyinin təşəbbüsü qeyd edilir.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada Azərbaycan tərəfindən də bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında GÜÖAM təşkilatı çərçivəsində bir sıra istiqamətlər üzrə, o cümlədən gömrük işi sferasında əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsində bilavasitə yaxından iştirak edir.

Dünya ölkələrində azad ticarət zonası və gömrük ittifaqları yaradılarkən iştirakçı dövlətlər bazarın genişləndirilməsini və öz aralarında ticarət üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını müəyyən-ləşdirmiş, azad ticarət zonasının və gələcəkdə gömrük ittifaqları-nın yaradılması üçün hüquqi əsas kimi çıxış etmişdir. Bu qlobal məqsədin realizəsi isə 1986-cı il tarixli Vahid Avropa aktı ilə müəyyənləşir və həmin akta təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet sahə-lərində ümumi sahəsi və elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsi, iştirakçı dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən etmək məqsədilə vahid regional siyasətin, ümumi xarici siyasətin, siyasi əməkdaşlığın işlənilib hazırlanması, reallaşdırılması və s. daxildir.

İqtisadi inteqrasiyanın iştirakçı-dövlətlər üçün müsbət sə-mərə gətirməsi şübhəsizdir. Belə ki, inteqrasiya bloklarının formalaşdırılması dövlətlərin iqtisadi potensialını gücləndirir, mal dövriyyəsinin genişlənməsinə, istehsal əlaqələrinin artmasına səbəb olur. Bundan başqa, dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması iqtisadi inteqrasiya iştirakçılarının ərazisində yerləşən firmalar üçün əlverişli şərait yaradır.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsində məqsəd regionun iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə edilməsi, əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması, ticarət siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yeni-dən qurulmasına kömək edilməsi, birgə gömrük tarif münasibət-lərinin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafı və gənc sahib-karlığın inkişafına kömək edilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, inteqrasiyada iştirak edən ölkələrin bazar iqtisadiyyatı səviyyəsinin uyğunluğu, coğrafi yaxınlığı, onların qarşısında duran problemlərin ümumiliyi, bazar islahatlarının sürətləndiril-

məsi zəruriliyi və s. məsələlər olduqca vacibdir. İnteqrasiya qrupları ümumi bazarın üstünlüklərindən istifadə etmək, milli inkişaf üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılması, iqtisadi məsələlər üzrə beynəlxalq danışıq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, bazar islahatları təcrübəsinin mübadiləsi, milli iqtisadiyyata, kənd təsərrüfatına yardım edilməsi və s. üstünlüklərə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dövlətləri qarşılıqlı yaxınlaşma üçün ilkin addımlar atırlar və onların arasında preferensial ticarət sazişləri imzalanır. Bu sazişlər ya ayrı-ayrı dövlətlər arasında ikitərəfli əsasda, ya da müvafiq inteqrasiya qruplarında iştirak edən ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə təqdim edilən daha əlverişli rejim verirlər.

Daha əlverişli rejimin tarixinə müraciət etsək, o, əsasən ticarət müqavilələri ilə formalaşmışdır.

Daha əlverişli rejim həm çoxtərəfli müqavilələrdə, həm də ikitərəfli razılışmalarda müəyyən edilir. O, QATT-ÜTT fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, QATT-da göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Sonradan bu rejim QATT-ın Uruqvay Raundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş sazişi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqla davam etmişdir. Belə ki, daha əlverişli rejim şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmdə tətbiq etməlidir.

Lakin inteqrasiya prosesinin birinci mərhələsində heç bir dövlətlərarası orqanın yaradılmasından söhbət getmir.

İnteqrasiyanın ikinci mərhələsində inteqrasiya edən ölkələr azad ticarət zonalarının yaradılmasına keçir. Bu zaman ikinci ölkələr münasibətdə milli gömrük tariflərini saxlamaqla, qarşılıqlı münasibətlərdə gömrük tariflərinin tam ləğvi nəzərdə tutulur. Əksər hallarda azad ticarət zonaları üçün müəyyən edilən şərtlər kənd təsərrüfatı məhsullarından başqa bütün mallara şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonalar barədə xüsusi qanun olmasa da və hər hansı regionun azad iqtisadi zona

hesab edilməsi hələlik müəyyən edilməsə də, azad iqtisadi zonalarla bağlı 15 yanvar 1992-ci il tarixli «Xarici investisiyaların qorunması Azərbaycan Respublikası Qanununun 41-ci maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, xarici investisiyaların, investisiya müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyəti üçün güzəştli rejimin müəyyən edildiyi ərazi sərbəst iqtisadi zona sayılır.

İnteqrasiyanın üçüncü mərhələsi gömrük ittifaqlarının yaradılması ilə bağlıdır. Bu zaman razılaşıdırılmış şəkildə milli gömrük tariflərinin ləğv edilməsi və ümumi tariflərinə keçilməsi, o cümlədən üçüncü ölkələrə münasibətdə ticarətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin vahid sistemi yaradılır. Adətən gömrük ittifaqı dövlətlərin razılaşıdırılmış xarici ticarət siyasətini həyata keçirən dövlətlərarası orqanların inkişaf sistemini tələb edir.

İnteqrasiya proseslərində ən yüksək səviyyə iqtisadi ittifaqların yaradılması ilə nəticələnir. Bu zaman ümumi gömrük tarifinin tətbiq edilməsi, malların və istehsal faktorlarının sərbəst hərəkəti ilə yanaşı, makroiqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi daha mühüm sahələrdə (məsələn, valyuta, büdcə, pul və s.) qanunvericiliyin unifikasiyasını (vahid şəkilə salınmasını) nəzərdə tutur. Bu zaman ayrı-ayrı dövlətlərin hökumətləri səviyyəsində həyata keçirilən bəzi funksiyalar dövlətlər tərəfindən yaradılmış orqanlara verilir.

İqtisadi inteqrasiya, o cümlədən gömrük ittifaqının yaranması nəzəriyyəsi Kanada iqtisadçısı Vaynerin adı ilə bağlıdır. Belə ki, gömrük ittifaqı nəzəriyyəsinə əsasən, Vayner iki tip səmərəliliyi qeyd edir: statistik və dinamik səmərəlilik. Statistik səmərəlilik kimi gömrük ittifaqının yaradılmasından dərhal sonra bilavasitə onun nəticəsi kimi müşahidə olunan iqtisadi nəticələr, dinamik səmərəlilik dedikdə isə gömrük ittifaqının formalaşmasının daha sonrakı mərhələlərində müşahidə olunan iqtisadi nəticələr başa düşülür.

Gömrük ittifaqları beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın daha geniş yayılmış formasıdır. Onu iki və daha çox dövlətin öz aralarında ticarətdə gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması kimi

baş a düşmək olar. QATT-ın 14-cü maddəsinə görə, gömrük ittifaqı daxilində gömrük rüsumlarının tam ləğvi və vahid xarici gömrük tarifinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azad iqtisadi zonalar və gömrük ittifaqları arasında bir sıra fərqlər var. Belə ki, azad iqtisadi zonalarda gömrük rüsumlarının tədricən aşağı salınması, qeyri-tarif baryerlərinin aradan qaldırılması tədricən həyata keçirilir. Son nəticədə azad iqtisadi zonalar üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarəti təmin edirlər. Gömrük ittifaqlarında isə üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarət əlaqələri olmaqla bərabər ittifaqa daxil olmayan ölkələrə münasibətdə ümumi gömrük tarifi mövcud olur. Gömrük ittifaqları çərçivəsində üzv ölkələrin istehsal və istehlak strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir. Vahid xarici ticarət siyasətini həyata keçirərək gömrük ittifaqı daxilində inteqrasiya proseslərinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, bu daxili mal və xidmətlər bazarının inkişafına da əlverişli təsir edir.

Müxtəlif regionlarda inteqrasiya prosesinin öyrənilməsi ilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və qarşılıqlı gömrük tarif münasibətlərinin bir qədər geniş təhlil edilməsi zəruridir. İlk növbədə, Avropa İttifaqında inteqrasiya prosesinin təhlili bu problemi hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan vermiş olar.

Dünya ölkələrində regionda inteqrasiya prosesinin forması bir neçə mərhələyə bölünür:

- Azad ticarət zonası mərhələsi (1958-1968-ci illər);
- Gömrük ittifaqı mərhələsi (1968-1976-cı illər);
- Ümumi bazar mərhələsi (1987-1992-ci illər);
- İqtisadi ittifaq mərhələsi (1993-cü ildən indiki dövrə qədər).

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin daha yüksək mahiyyəti 1992-ci ilin sonundan ümumi bazarın yaradılması ilə qoyulmuşdur. Bu zaman mühüm inteqrasiya nəticələri ilə bərabər üzv ölkələr arasında daxili iqtisadi siyasətin razılaşdırılması üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, vahid aqrar siyasət həyata keçirilərkən kənd təsərrü-

fatı məhsulları istehsalının yüksəldilməsi və s. digər başlıca məqsədlər qarşıya qoyulur. Məsələn, Avropa İttifaqı daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarına vahid qiymətin və ona yardım üzrə vahid mexanizminin müəyyən olunması; tarif və digər məhdudlaşdırmaların nəzərdə tutulmadığı kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin azadlığı (Avropa İttifaqı daxilində); kənd təsərrüfatının vahid maliyyələşdirilməsi və s.

Bundan başqa, Avropa İttifaqı çərçivəsində üçüncü ölkələrlə münasibətdə vahid siyasətin yeridilməsindən də söhbət gedir. Avropa valyuta siyasətinin və sosial siyasətin həyata keçirilməsində də ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Beləliklə, dünyada ən yüksək inteqrasiya qrupu kimi Avropa İttifaqı fəaliyyət göstərir. Hal-hazırkı dövrdə Avropa İttifaqı bütün əsas inteqrasiya proseslərini keçmişdir, iqtisadi ittifaqın təkmilləşməsi və inkişafı mərhələsini yaşayır. Avropa İttifaqı çərçivəsində malların və istehsalın bütün faktorlarının sərbəst hərəkəti təmin edilməklə ümumi gömrük tarifi bazasında xarici ticarət siyasəti yaradılır, kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə vahid siyasət həyata keçirilir.

Avropa İttifaqına inteqrasiya Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ciddi məsələlərdəndir. Belə ki, müxtəlif istiqamətlər üzrə əməkdaşlığın, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində mühüm addımların atılmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında 22 aprel 1996-cı il tarixdə imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq sazişi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilə bilər.

Digər regionlar üzrə də bu məsələləri bir qədər geniş təhlil edək. Belə ki, 1992-ci ildə Macarıstan, Polşa, Slovakiya və Çexiyanın iştirak etdiyi azad ticarət zonası haqqında Mərkəzi Avropa sazişi imzalanmışdır. Sonradan ona bir sıra dövlətlər də (Rumıniya, Bolqarıstan) qoşulmuşdur. Sazişlə sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində gömrük rüsumlarının ləğvinə qədər onların təcridcən aşağı salınması və digər qeyri-tarif məhdudlaşdırmaların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Saziş Standstill prinsipinə əsaslan-

mışdır. Belə ki, tariflər birtərəfli qaydada gömrük rüsumlarını qaldıra və yeni ticarət maneələri müəyyən edə bilməzlər. Hazırkı dövrdə sənaye malları nomenklaturası üzrə gömrük rüsumları 80%, kənd təsərrüfatı malları üzrə isə təqribən 50% ləğv edilmişdir. 1994-cü ildə üzv-dövlətlər qarşılıqlı ticarətdə gömrük rüsumlarının tam ləğv edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri sürətləndirməyi nəzərdə tutmuşlar.

Şimali Amerika regionunda integrasiya prosesinin tənzimlənməsində 17 dekabr 1992-ci ildə ABŞ, Kanada və Meksika arasında yaradılmış NAFTA (1 yanvar 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir) xüsusi yer tutur. Bu zaman nəinki gömrük baryerlərinin aradan qaldırılmasına, həmçinin vahid kontinental bazarın formalaşmasına mühüm yol açılmışdır. Eyni zamanda, 3 qonşu ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra qarşılıqlı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Məsələn, 2010-cu ilə qədər bütün gömrük rüsumlarının ləğvi, ticarətdə çoxlu sayda qeyri-tarif baryerlərin aradan qaldırılması, Meksikada Şimali Amerika kapital qoyuluşu rejiminin yumşaldılması və s.

İntegrasiya prosesləri Asiya-Sakit Okean regionunda da inkişaf etmişdir. Belə ki, Asiya-Sakit okean regionu mürəkkəb bir sistemi – Yaponiya – Çin yeni sənaye ölkələrini (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur), ASEAN-ı əhatə edir. ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövləti Assosiasiyası 1967-ci ildə formalaşmaqla İndoneziyanı, Malaziyanı, Tailandı, Filippini, Sinqapuru, Bruneyi və Vyetnamı birləşdirir. Bundan başqa, 1989-cu ildə yarlanmış Asiya-Sakit okean iqtisadi birliyi xüsusi qeyd edilə bilər. Yeni formalaşma mərhələsini keçməsinə baxmayaraq, həmin integrasiya birliyi çərçivəsində 2020-ci ilə qədər daxili maneələrin və gömrüyün olmadığı azad ticarət zonasının yaradılması nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə 1981-ci ildə Fars körfəzi Ərəb Dövlətləri Əməkdaşlığı Şurası yaradılmışdır ki, bu da özündə altı neft dövlətini – Səudiyyə Ərəbistanını, Bəhreyni, Qətəri, Küveyti, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini və Omanı birləşdirir.

Bü ölkələrə münasibətdə vahid gömrük tarifi müəyyən edir. MERKOSUR dövlətləri digər dövlətlərlə birlikdə (bütövlükdə 11 dövlət) Latin Amerikasında iri inteqrasiya birliyinin Latin Amerikasını İqtisadi Assosiasiyasının üzvüdürlər. İnteqrasiya prosesləri Afrika regionunda da formalaşmışdır. Məsələn, Afrika Birliyi (1994), Qərbi Afrika Dövlətləri İqtisadi Birliyi (1975), Şərqi və Cənubi Afrika Ümumi Bazarı (1993), Mərkəzi Afrika Gömrük və İqtisadi Birliyi (1967) və s.

İndi isə keçmiş postsovet məkanında inteqrasiya prosesini təhlil edək. Uzun müddət özündə 15 müttəfiq respublikanı birləşdirən SSRİ-nin dağılmasından sonra həmin regionda iqtisadi münasibətlərin əlaqələndirilməsi və son nəticədə iqtisadi inteqrasiyanın formalaşması zəruriliyi açıq-aydın hiss edilir. Uzun müddət iqtisadiyyatın bir-biri ilə sıx bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı belə əməkdaşlığın yaradılmasını zəruri etmişdir.

1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması qərara alınmış və 1993-cü ildə MDB-nin Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. MDB-nin Nizamnaməsinin iqtisadi, sosial və hüquqi sahədə əməkdaşlığa həsr olunmuş bölmələrində razılaşıdırılmış iqtisadi siyasətin ümumi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB çərçivəsində bir sıra mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Məsələn, «Müstəqil Dövlətlər Birliyinin inteqrasiya inkişafının əsas istiqamətləri» - MDB Dövlət Başçıları Şurasının Memorandumu, İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş, azad ticarət zonasının yaradılması haqqında saziş və s.

1995-ci ildə MDB çərçivəsində gömrük ittifaqı formalaşmışdır. 13 mart 1992-ci ildən MDB çərçivəsində gömrük siyasətinin prinsipləri haqqında saziş imzalanmışdır. Həmin sazişə uyğun olaraq Gömrük Şurası yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır.

MDB çərçivəsində bu istiqamətdə digər sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, Tranzit qaydaları haqqında 8 fevral 1992-ci il Razılaşması, Tranzit yüklərin rəsmiləşdirilməsi haqqında 2 aprel 1992-ci il Razılaşması, Gömrük sərəhədlərində gömrük

rəsmiləşdirilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi və unifikasiyası haqqında 8 iyul 1994-cü il Razılaşması, MDB iştirakçı-dövlətlərinin gömrük qanunvericiliyinin əsasları – 10 fevral 1993-cü il tarixli MDB ölkələri iştirakçı dövlətlərində gömrük işi təşkilinin ümumi razılaşdırılmış prinsipləri, 1993-cü il tarixli malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilmə qaydaları və s. Ədəbiyyatda MDB çərçivəsində əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərindən danışıqdan MDB çərçivəsində Gömrük ittifaqının və vahid iqtisadi məkanın yaradılması istiqamətində bir sıra addımların atılması zəruriliyi qeyd edilir. Məsələn, Gömrük İttifaqı orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və s. Bütövlükdə götürsək, MDB çərçivəsində yaradılmış təsisatların və müqavilələrin işləməməsi və ya müəyyən mexanizmlərin yaradılmaması MDB çərçivəsində inteqrasiya prosesini ləngidir və ya ümumiyyətlə aradan qaldırır.

Azərbaycan MDB çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlərin iştirakçısıdır. Məsələn, 10 fevral 1995-ci il tarixli «MDB iştirakçı-dövlətlərin gömrük qanunvericiliyinin əsasları» (12 mart 1995-ci il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikasında müqaviləyə qoşulmuşdur); 15 aprel 1994-cü il tarixli azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında Konvensiya (8 oktyabr 1996-cı il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya qoşulmuşdur) və s.

Hal-hazırda bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən əməli fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, digər dövlətlərlə həm ikitərəfli, həm də regional əsasda sıx əməkdaşlıq münasibətləri quran Azərbaycan Respublikası gömrük tarif sistemini də bu istiqamətdə təkmilləşdirir və inkişaf etdirilir. Bəzi mühüm istiqamətdə gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı salınması və bununla da iqtisadi inteqrasiyaya bilavasitə kömək etmiş olan tədbirlər bu nöqtəyi-nəzərdən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Gömrük tarifi ilə əlaqədar məsələlərin təhlili onun dövlətin milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında rolunun qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Bu problemlərin daha dərindən öyrənilməsi isə gömrük tarifinin müxtəlif xarici ölkələ-

rin praktikasında inkişaf mərhələlərinə uyğun araşdırılması zəruriliyini tələb edir. Gömrük tarifi xarici ticarətin tənzimlənməsinin mühüm vasitələrindən biridir və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu zaman gömrük tarifi parametrlərinin (əmtəə nomenklaturası, gömrük rüsumlarının dərəcəsi, növləri və s. xüsusiyyətləri, idxal və ixrac həcmi və strukturu məlumatlarının toplanılması, daxili və tələbatın müəyyən edilməsi, yerli malların istehsalı və s. məsələlərin geniş təhlili mövzu üçün əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Ona görə də, ilk növbədə xarici dövlətlərin təcrübəsində onların iqtisadi inkişafı mərhələlərinə uyğun məlumatların müqayisəli təhlili zəruridir. Sonra isə həmin məlumatların XX əsr təmsalında araşdırılması həmin dövlətlərlə iqtisadi inkişaf münasibətlərini quran və daha da inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, XIX əsrin ortalarında həyata keçirilən proteksionist xarakterli tədbirlərin ləğv edilməsi (məsələn, 1846-cı ildə «çörək qanunları»nın ləğvi, idxal çörəklərə rüsum qoyulması və s.) xüsusilə ön plana çəkilir. XIX yüzilliyin sonuncu rübündə İngiltərədə gömrük gəlirləri payı gətirilən malların dəyərinin təxminən 5 faizini təşkil edirdi. Sonradan İngiltərə tərəfindən keçirilən bir sıra tədbirlər orada iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını daha da ön plana çəkmişdir. Məsələn, 1921-ci ildə sahəvi sənayenin mühafizəsi haqqında qanun qəbul edilmişdir. Həmin aktla optik mallara, elmi avadanlıqlara, sintetik üzvi kimya məhsullarına beş il müddətində 33 1/3% həcmində proteksionist rüsumlar tətbiq edilməyə başlanmışdır. 1931-ci ilin axırlarında verilən qanuna əsasən, İngiltərəyə həddindən artıq çox sayda gətirilən mallara həmin malların dəyərlərinin 100 faizi həcmində rüsumlar tətbiq edilməyə başlanmışdır.

XX əsrin 50-ci illərinin statistikasının təhlili göstərir ki, İngiltərədə yüksək gömrük rüsumları mövcud olmuşdur. Belə ki, İngiltərədə gömrük vergi tutmalarının orta səviyyəsi nəinki aşağı düşməmiş, həmçinin bir qədər də artaraq 1937-ci ildə 21%-dən

1957-ci ildə 25%-ə qədər yüksəlmişdir. Sənayenin yüksək inkişaf etməsi ilə fərqlənən İngiltərə ölkəyə gətirilən kiçik həcmdə hazır sənaye məhsullarına yüksək gömrük rüsumlarını tətbiq etməklə bərabər sənaye və kənd təsərrüfatı xammallarına aşağı rüsumların qoyulması, o cümlədən də çoxlu digər xammal növlərinin rüsumsuz gətirilməsinə icazə vermişdir.

Həmin dövrdə ABŞ ticarət siyasətinin təhlili ilə gömrük tarif münasibətlərinin milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına təsirini nəzərdən keçirək. Belə ki, 1787-ci ilə qədər Amerika federal hökuməti gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsində səlahiyyətlərə malik olmamışdır. 1787-ci il Konstitusiyasının qəbulundan sonra ştatlar beynəlxalq gömrük rüsumları qəbul etmək hüququndan məhrum olmuş və bütün ölkənin xarici ticarət mərkəzi hökumətə tabe etdirilmişdir. 1789-cu ilin iyulunda ABŞ-da keçirilən 1-ci konqres bütün ölkə üçün vahid gömrük tarif sistemi müəyyənləşdirmişdir.

XIX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında ABŞ dünyada kifayət qədər yüksək gömrük rüsumları ilə tanınmışdır. Belə ki, tarif haqqında 1890-cı il tarixli ABŞ qanunu prezidentə Amerika mallarına həddindən artıq və diskriminasion rüsumlar tətbiq edən ölkələrdən gələn mallara «cəzalandırıcı» rüsumlar tətbiq etmək hüququ vermişdir. Bu qanun bir sıra ölkələrdən, xüsusən Latin Amerikasını ölkələrindən, ABŞ-dan aparılan bir sıra mallara qarşı tarif güzəştləri almaq imkanı vermişdir.

1930-cu ildə ABŞ-da qəbul edilən yeni tarif qanunu uzun müddət onun tarif sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Bu qanunla hazır məhsul və yarımfabrikatların idxalı üçün yüksək rüsum dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına qoyulan rüsumlar da əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 1934-cü ildə ABŞ Konqresi tərəfindən «qarşılıqlı əsasda» ticarət müqavilələrinin bağlanması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla ABŞ Prezidentinə digər ölkələrlə daha əlverişli prinsip əsasında ticarət müqavilələri imzalamaq və rüsumları 50 faiz həcmində endirmək və yuxarı qaldırmaq səlahiyyətləri verilmiş-

dir. Bu qanun əsasında ABŞ 1934-cü ildən 1954-cü ilə qədər 28 belə ölkə ilə, o cümlədən İngiltərə, Kanada, 15 Latin Amerikas ölkəsi, bir sıra Avropa regionu ölkələri ilə ticarət sazişləri imzalanmışdır. Bu sazişlərlə ABŞ digər ölkələrdən əhəmiyyətli tarif güzəştlərinə nail olmuşdur.

1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin imzalanması ilə ABŞ onun iştirakçılarında Amerika ticarət mallarına rüsumların aşağı salınmasına nail olmuşdur (ABŞ ixracında bu ölkələrin çəkisi, 1939-cu il məlumatlarına görə, 65 faiz təşkil edirdi). Bu zaman ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən olunan güzəştlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Məsələn, Fransa 1939-cu ildə ABŞ-dan gələn bütün idxalın 85, İngiltərə 60, Kanada 72, Benilüks ölkələri 70, Kuba 90, Çili 58, Braziliya 50 faiz həcmində gömrük rüsumlarını bu və ya digər dərəcədə aşağı salmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın aparıcı dövlətlərindən olan Almaniyada 1879-cu ildə proteksionist gömrük tarifi tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Almaniya özündə gömrük maneələrini nəinki milli istehsalın ayrı-ayrı sahələrini mühafizə etmək, həmçinin xarici malları öz bazarından kənarlaşdırmaq və bu bazarı öz sənayesini təmin etmək məqsədi üçün saxlamışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Almaniya proteksionist siyasətindən bir qədər uzaqlaşaraq bir sıra Avropa dövlətləri ilə ticarət müqavilələri imzalamışdır. XX əsrin 30-cu illərində Almaniya öz sənaye məhsullarının həcminə görə digər kapitalist ölkələri arasında 2-ci yerə çıxmışdır.

1949-1951-ci illərdə bir çox sənaye və kənd təsərrüfatı mallarına qoyulan rüsumlar, həmçinin idxal edilən mallardan yığılan vergi və yığımlar əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 1951-ci ilin axırında Almaniyada yeni gömrük tarifi qüvvəyə minmişdir. 1902-ci il tarifindən onun əsas fərqi ondan ibarət idi ki, bütün rüsumlar malların dəyərindən faizlə, yəni advalor rüsumlarla müəyyən edilirdi. Eyni zamanda, vergitutmanın səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə qaldırıldı. Xüsusən yüksək rüsumlar hazır

məhsullara, o cümlədən Qərbi Almaniyada geniş yayılan sahələrin məhsullarına qarşı qoyulmuşdur.

QATT-a daxil olduqdan sonra Almaniya digər ölkələrlə münasibətlərini yeni istiqamətdə qurmağa başladı. Belə ki, 1951-ci il danışıqlarında AFR QATT-ın, demək olar ki, digər bütün iştirakçılardan kimya texnologiya malları, optika, bir sıra cihaz növləri, tikiş və ilk növbədə müharibəyə qədər Almaniyanın güclü ixracatçısı olduğu mallara qarşı 1533 adda güzəştə nail oldu. Eyni zamanda, AFR 760 mövqedə rüsumları aşağı salmağa razılaşdı. Bununla bərabər, AFR müxtəlif planlar üzrə Qərbi Avropada iqtisadi inteqrasiyanın təşəbbüsçülərindən biri olmuşdur. Belə ki, Almaniya 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyi haqqında Müqaviləni imzalamış, bununla da kömür və qara metalların ticarəti üzrə müqavilə iştirakçıları arasında rüsumlar aradan qaldırılmışdır. 1957-ci ildə AFR bir qədər də irəli gedərək Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqaviləni imzalamışdır.

XIX əsrin 90-cı illərində Fransada proteksionizmə meyillik yüksək gömrük tariflərinin mövcudluğu ilə müşayiət olundu. Yüksək gömrük tariflərini, ilk növbədə fransız sənayesi tələb edirdi. XX əsrin 30-cu illərinin sonundan başlayaraq baş tarif dərəcələri, xammal istisna olmaqla, demək olar ki, bütün mallara qarşı qadağanedici rüsumlar xarakteri kəsb edirdi. Nəhayət, bilavasitə fransız sənayesinin tələbi əsasında bütün büdcə ehtiyatlarının səfərbər edilmə zərurəti ilə 8 iyul və 8 sentyabr 1937-ci il tarixli dekretlərlə gömrük rüsumları yenidən 14% qaldırıldı. 1948-ci il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən yeni gömrük tarifi isə proteksionist xarakter kəsb etsə də, ödənilmə üsuluna görə dəyişilmişdir.

Lakin XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin gömrük tarif siyasətində baş verən mühüm dəyişikliklər bu problemə də bir qədər ətraflı yanaşmağı tələb edir. Bu zaman elektron, informatika və hesablama, proqram təminatı, telekommunikasiya, informasiya xidmətinin inkişafı bu istiqamətdə gömrük tarif siyasətinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir.

Eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq iqtisadi ittifaqların və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu daha da artmışdır. Bununla əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, artıq beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın 3 mərkəzi – ABŞ, Avropa İttifaqı, Yaponiya yaranmışdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərin tarif ticarət siyasətində mühüm addımlardan biri də ayrı-ayrı mallara qarşı idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınması ilə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1935-ci ildən 1961-ci ilə qədər müddətdə bir sıra mallara qarşı rüsumlar xeyli aşağı salınmışdır: kimyəvi birləşmələrə, yağ və boyalara qarşı təxminən 3 dəfə, metal məmulatlarına qarşı 3 dəfə, kənd təsərrüfatı xammalına və ərzağa qarşı təxminən 4 dəfə və s.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra həmin inkişaf etmiş ölkələrin gömrük tarif siyasətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, gömrük rüsumlarının ümumdövlət büdcəsi gəlirlərindəki payı xeyli aşağı düşmüşdür. XX əsrdə gömrük rüsumları, demək olar ki, bütün dövlətlərdə ümumdövlət büdcəsinin əksər hissəsini təşkil edir: 1899-cu ildə Rusiyada 17, Finlandiyada 1888-1889-cu illərdə 37, ABŞ-da 1889-cu ildə 58; Braziliyada 1888-ci ildə 57, Almaniyada 1888-1889-cu illərdə 34, İtaliyada 1887-1890-cı illərdə 16, Fransada 1888-ci ildə 12, İngiltərədə 23 faiz təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikası timsalında təhlil göstərir ki, 1994-2002-ci illərdə dövlət büdcəsinə daxil olan gömrük ödənişləri büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında xüsusi çəkisi 1994-cü ildə 3,2 , 1995-ci ildə 4,3 faiz olduğu halda, 1998-ci ildə 24,1, 1999-cu ildə 23,7, 2000-ci ildə 20,1, 2001-ci ildə isə 22,1 faiz təşkil etmiş və 2002-ci ildə 1994-cü ilə nisbətən 7 dəfə artmışdır. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinə 921,8 milyard manat və ya 1997-ci ilə müqayisədə 2,2 dəfə çox gömrük vergi və rüsumları köçürülmüşdür. Büdcə gəlirlərində gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi 1997-ci ildəki 16,7 %-dən 2002-ci ildə təxminən 22,4 faizə qalxmışdır.

Bütün bunlar gömrük tarifinin fiskal funksiyasının Azərbaycan Respublikası praktikasında hələlik kifayət qədər mühüm yer tutduğunu bir daha təsdiq edir. Bu isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kəskin surətdə artması ilə izah edilə bilər. Fiskal funksiyanın digər dövlətlər praktikasında əhəmiyyətli xüsusi yer tutduğu qeyd edilir. Məsələn, Rusiya gömrüyündə onun həlledici rola malik olduğu göstərilir. Digər dövlətlərin praktikasının təhlili ilə məsələni bir qədər ətraflı izah edək. Belə ki, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında Rusiya Federasiyasında gömrüyün payı hər bir rublda 38 qəpik, ABŞ-da ümumi federal büdcə gəlirlərində bir faiz, Avropa Birliyi ölkələrində isə bu göstərici 18-25 faiz arasında variasiya edir.

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyəti haqqında daha tam təsəvvür əldə etmək üçün 2004-2014-cü illərdə xarici ticarət balansına və 2001-2004-cü illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük ödənişləri və onun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Bu isə sonda xalqın maddi rifahının yaxşılaşması üçün xeyli vəsaiti ayırmağa imkan vermişdir.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin prinsipləri tarif mexanizmini reqlamentləşdirən normaların məcmusudur. Buna görə də tarif münasibətlərinin tənzimlənmə prinsiplərinin araşdırılması olduqca vacibdir.

Gömrük qanunvericiliyinin prinsipləri hüquqi tənzimləmənin əsas başlanğıcları kimi gömrük işi sahəsində bütün sonrakı norma yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası gömrük qanunvericiliyində bununla əlaqədar bir sıra mühüm prinsipləri fərqləndirmək olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədində malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi zamanı dövlət və ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsi prinsipi. Bununla əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 19-cu maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai yaşayışın, əhalinin mənəviyyatının, insanların həyat və sağlamlı-

ğının, heyvanların və bitkilərin, ətraf mühitin, Azərbaycan xalqının və xarici ölkə xalqlarının bədii tarixi və arxeoloji sərvətlərinin mülkiyyət hüququnun, o cümlədən intellektual mülkiyyət obyektlərinin, gətirilən malların Azərbaycan istehlakçılarının mənafeyinin qorunması baxımından və dövlətin başqa maraqları nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələr əsasında ayrı-ayrı malların və nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və ya ölkədən aparılması qadağan edilə bilər. Bundan başqa Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının qorunması prinsipi olduqca vahid prinsipdir. Beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, suverenliyinin iqtisadi əsaslarının müdafiəsi, daxili bazarın qorunması baxımından, həmçinin xarici dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan şəxslərinin mənafeyinə zərər vuran ayrı-seçkilik və digər iqtisadi siyasət aksiyalarına cavab tədbiri kimi Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarına və beynəlxalq müqavilələrinə uyğun surətdə malların və nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və ölkədən aparılması üzrə məhdudiyətlər müəyyən edilə bilər.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizmində əsas başlanğıc kimi bir sıra digər müddəaları, məsələn, vahid gömrük ərazisi prinsipini qeyd etmək olar. Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisi quru ərazisindən, daxili sülardan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycana məxsus bölməsindən (o cümlədən onda yerləşən adalar, süni adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanından ibarətdir. Bu müddəalar 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» AR Qanununda da əks olunmuşdur. Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində bununla əlaqədar digər əsas prinsipləri də qeyd etmək olar. Məsələn, vahid gömrük siyasəti prinsipi, vahid gömrük rüsum dərəcələri prinsipi və s. Bununla əlaqədar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, gömrük rüsum dərəcələri ölkənin gömrük sərhəddindən mal

keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində ilkin prinsip kimi qanunçuluq prinsipini xüsusi qeyd etmək olar. Qanunçuluq prinsipi gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərindən olub, tarif mexanizminin demokratik xarakterliyini təmin edir. Gömrük tarif siyasətinin formalaşdırılması və daha da təkmilləşməsi mərhələsində bu prinsipin mahiyyəti, ilk növbədə gömrük qanunları ilə müəyyən edilmiş normalara əməl olunmasına yönəlmişdir. Qanunçuluq prinsipi gömrük qanunvericiliyi mənbələri sisteminin qaydaya salınmasına imkan yaradır. Gömrük tarif siyasətinin realizə mərhələsində qanunçuluq prinsipi xarici ticarət fəaliyyəti sferasında hüquq qaydasının əsasını təşkil edir.

Qanunçuluğun digər bir tələbi gömrük orqanlarının fəaliyyətində bu prinsipdən irəli gələn müddəalara əməl edilməsindən ibarətdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 415-ci maddəsində göstərilir ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirərkən qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur və birbaşa rəislərinə tabedirlər. Qanunçuluq prinsipində fərqləndirilən ikinci mühüm əlamət qanunçuluq ideyasıdır ki, bu da xarici ticarət dövriyyəsi iştirakçılarının hüquq düşüncəsində gömrük tarif tənzimlənməsi münasibətlərinin bütün subyektləri tərəfindən hüquqa uyğun davranışın məqsədə müvafiqliyi və zəruriliyinin formalaşdırılmasıdır.

Gömrük tarif münasibətlərinin ikinci mühüm prinsipi kimi aşkarlıq və açıqlıq prinsipini göstərmək olar. Bu prinsip gömrük tarif siyasətinin bütün mərhələləri üzrə onun formalaşması və realizəsi prosesinin açıqlığını əks etdirir. Gömrük tarif siyasətinin realizəsində bu prinsipə əməl edilməsi gömrük rüsumları ödəyicilərinə tarif mexanizmi hüquqi bazasının vəziyyəti barədə tam məlumatlanmağa imkan verir. Bu prinsipin təmin edilməsi bir sıra hüquqi tələblərə əməl edilməsini nəzərdə tutur ki, bunlardan ən

mühümü bütün gömrük tarif normalarının kütləvi informasiya vasitələrində nəşr edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük qanunvericiliyinin icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarına həvalə edilmiş digər qanunvericiliyinin əsas müddəaları haqqında qısa arayışlar kütləvi tanışlıq üçün Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının yerləşdiyi yerlərdə təqdim edilir.

Aşkarlığın təmin olunmasının digər bir tərəfi gömrük işi üzrə Azərbaycan Respublikası gömrük orqanının səlahiyyətinə aid digər məsələlər üzrə məsləhətvermə xidmətləridir. Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində aşkarlığın və açıqlığın təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də düzgün olmayan məlumatlara görə məsuliyyət məsələlərinin tənzimlənməsidir. Belə ki, 388-ci maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları, Azərbaycanda gömrük işini aparan müvafiq elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri bu fəslin müddəalarına görə qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin gömrük tarifi haqqında məlumatların yayılmasının əsası 1890-cı ildə qoyulmuş Gömrük Tariflərinin dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq İttifaqın əsas məqsədini təşkil edir. Təşkilat 1890-cı il tarixli gömrük tariflərinin dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq İttifaqın yaradılması haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya müvafiq olaraq yaradılmışdır. Gömrük tariflərinin operativ dərci məqsədilə Brüsseldə müxtəlif dövlətlərin gömrük qaydaları və gömrük tariflərinin tərcümə və dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. Həmin təşkilat ingilis, fransız, alman, ispan və italyan dillərində gömrük tarifləri bülletenini nəşr etməklə dövlətlərin gömrük tarifi haqqında bütün məlumatları yayır. Təşkilat həmçinin zəruri hesab etdiyi dillərdə də müvafiq nəşrlər buraxa bilər.

Gömrük tarif tənzimlənməsində mühüm prinsiplərdən biri kimi ədalətli gömrük tarif prinsipini də irəli sürmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ədalətli gömrük tənzimlənməsi prinsipi gömrük siyasətinə əsaslanır. Ədalətli gömrük tarif münasibətləri

tənzimlənməsi prinsipi ilk növbədə gömrük sferasında inzibati özbaşnalığın və həddindən artıq yüksək, ədalətsiz vergilərin ödənilməsinin qarşısını alır. Lakin, bunun tarif münasibətləri tənzimlənməsinin proteksionist funksiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə də bu hallardan qaçmaq üçün qanunvericilik iqtisadiyyatda fəvqəladə vəziyyət şəraitində tənzimlənmənin dəqiqliyinin təmin olunması üçün gömrük rüsumları ölçülərinin dəyişmə həddini müəyyən etməlidir.

Dövlətlərin gömrük tarif münasibətləri sahəsində fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi gömrük tarif sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipini irəli sürməyə imkan verir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqi təbiətə malikdir və mahiyyətcə ayrı tədqiqatın predmetidir. Lakin gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı bu problemə toxunmamaq mümkün deyil. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə gömrük tarif siyasətinin əlaqələndirilməsi milli gömrük tarif mexanizminə həlledici təsir göstərir. Gömrük tarif sahəsindəki əməkdaşlıq isə universal, regional və ikitərəfli səviyyədə formalaşır və inkişaf edir.

İlk növbədə, universal səviyyədə gömrük tarif münasibətlərinin əlaqələndirilməsini nəzərdən keçirək. Bu əməkdaşlıq QATT çərçivəsində formalaşmış və özündə beynəlxalq ticarətin ümumtənimməmiş qaydalarını əks etdirir. Sonradan QATT-ın Uruqvay raundunda onu digər sahədə mühüm təşkilat ÜTT əvəz etmişdir.

Azərbaycan Respublikası ÜTT-də müşahidəçi statusunda iştirak edir və hal-hazırda həmin təşkilata tam üzv qəbul olunması istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirir. ÜTT-yə dövlətlərin üzv qəbul olunması üçün ilk növbədə xüsusi işçi qrupu yaradılır ki, bu da üzv qəbul olunan dövlətin iqtisadi mexanizminin və ticarət siyasi rejiminin ətraflı təhlili məqsədini güdür. Bundan sonra yeni qəbul olunacaq dövlətlə məsləhətləşmələr və danışıqlar başlayır. Danışıqlar əsasən ÜTT üzvlərinə yeni qəbul olunacaq dövlət tərəfindən onun bazarlarına malların və xidmətlərin daxil olmasını təmin edən güzəştlər təqdim edilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük sistemində daha əlverişli

rejim dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm prinsiplərindən biri kimi çıxış edir. Daha əlverişli rejim müqavilə qaydasında müəyyən edilir və müəyyən məhdudlaşma tətbiq dairəsinə malikdir. Belə ki, daha əlverişli rejim adətən ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 30 maddədən ibarət «Daha əlverişli klauzula haqqında maddələr layihəsi»nin 5-ci maddəsində deyilir ki, daha əlverişli dövlət rejimi benifisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benifisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimdir.

Daha əlverişli rejimin tarixinə müraciət etsək, o, əsasən ticarət müqavilələri ilə formalaşmışdır. Daha əlverişli rejim QATT-ÜTT fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Sonradan bu rejim QATT-ın Uruqvay raundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş sazişi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqda davam etmişdir. Belə ki, daha əlverişli rejim şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmdə tətbiq etməlidirlər.

Dövlətlərin gömrük xidməti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının zəruri şərti beynəlxalq müqavilənin dövlətdaxili qanunvericilikdə üstünlüyə malik olmasıdır.

Belə ki, bu münasibətləri daha da inkişaf etdirərək Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün digər dövlətlərlə gömrük ittifaqları, sərbəst iqtisadi zonalar yaradır, gömrük məsələləri üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sazişlər bağlayır. Daha sonra məcəllənin 6-cı maddəsində göstərilir ki, dövlətlərarası müqavilələrdə müəyyən edilən qaydalar bu məcəllə və gömrük işi haq-

qında Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, dövlətlərarası müqavilələrin qaydalrı tətbiq edilir.

Gömrük tarif münasibətlərinin hərtərəfli təhlili nəticəsində gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal prinsipinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsinin fiskal prinsipi bu sahədə qəbul edilən normativ aktların dövlət maraqlarına dayanmasında ifadə olunur. Hal-hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsinin fiskal funksiyası inkişaf etmiş dövlətlərdə müəyyən dərəcədə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Gömrük rüsumları payı onların dövlət büdcəsində 5-8 faiz təşkil edir və QATT çərçivəsində əldə edilmiş razılaşmalarla ixtisar edilməkdə davam edir. Lakin bu heç də gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin fiskal funksiyasını inkar etmir. İnkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadi inkişaf tarixlərinin təhlili uzun müddət onların dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının payının kifayət çox olduğunu göstərir. Bu məsələ ilə bağlı rus alimi V.Q.Svinuxov göstərir ki, gömrük tarif tənzimlənməsində onun fiskal rolu aktiv görünür. Bunları nəzərə alaraq gömrük tarifi büdcəyaratma funksiyasını yerinə yetirir.

Keçid dövrünü yaşayan respublikamız timsalında gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyasını dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının payının əhəmiyyətli dərəcədə olması ilə izah etmək olar. Başqa sözlə desək, gömrük rüsumlarından əldə edilən gəlir dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm prinsiplər kimi gömrük proteksionizmi və azad ticarət prinsiplərini də irəli sürmək olar. Belə ki, gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində hər iki prinsipin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi gömrük siyasəti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi nöqtəyindən nəzərdən kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Çünki daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunması üçün müvafiq dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirilirsə, digər tərəfdən, azad ticarət siyasətinin yeridil-

məsi, dövlətin dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiyasına əlverişli şərait yaradır.

Əgər gömrük proteksionizmi iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilirsə, azad ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı səviyyəsini nəzərdə tutaraq daxili bazara xarici malların daha çox cəlb olunmasına yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən iqtisadi tarif metodları, digər tərəfdən isə inzibati qeyri-tarif metodları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməklə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Bu zaman göstərilən metodların beynəlxalq təcrübəyə müraciət edilməklə əlaqələndirilməsini zərurəti yenicə müstəqilliyini əldə etmiş respublikamız üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük tarif tənzimlənmələrinə üstünlük verilməsi iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün başlıca şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtidir.

Gömrük tarif tənzimlənməsi özündə dövlət orqanları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəlmiş təşkilati, iqtisadi, hüquqi tədbirlərin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər iki metoddan istifadə ümumdünya praktikası tələblərinə cavab verir. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə daha yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dövlətlər də əsasən xarici ticarətin tənzimlənməsinin iqtisadi metodlarından istifadə edir. Lakin təkcə bu metodlarla tənzimlənmə kifayət deyildir. Belə ki, yalnız iqtisadi metodlarla tənzimlənmə heç də həmişə arzuolunan nəticəni vermir. Qeyd etmək lazımdır

ki, tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarını sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bu metodların hər ikisindən istifadə edilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilmə metodları iqtisadi tənzimləmə üsulu, inzibati üsul, tarif üsulu və qeyri tarif üsulu kimi 4 qrupa bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünya ölkələrində də qeyri-tarif məhdudlaşdırma metodlarına münasibət eyni deyil. Belə ki, 1994-cü ildə yaradılan ÜTT qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri də qeyri-tarif məhdudlaşdırma metodlarının aradan qaldırılmasıdır. QATT Katibliyi tərəfindən 70-ci illərin əvvəllərində işlənmiş təsnifat sxeminə əsasən hazırkı dövrdə 5 kateqoriyada birləşdirilən 800 növdən çox qeyri-tarif metodları mövcuddur. Həmin metodlar BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfrans (YUNKTAD) Katibliyi tərəfindən 7 kateqoriya üzrə təsnifləşdirilmişdir.

QATT-ın 11-ci maddəsində qeyri-tarif məhdudlaşdırma barədə ümumi müddəa mövcuddur. Həmin maddədə göstərilir ki, hər hansı razılığa gələn dövlət gömrük rüsumları, vergilər və digər yığımlardan başqa, özündə kvota, import və eksport lisenziyalarını əks etdirən hər hansı məhdudlaşdırma və qadağaları müəyyən etməməli və saxlamamalıdır. QATT tərəfindən müəyyən edilmiş həmin məsələ uzun müddət inkişaf etdirilib dəqiqləşdirilərək sonda ÜTT sisteminə daxil olan xüsusi sazişlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. ÜTT-nin 1980-ci illərin ortalarına olan məlumatlarına görə, qeyri-tarif məhdudlaşdırma metodları dünya ticarətinin təxminən 17 faizini əhatə edir. Dünya Bankının məlumatlarına görə isə, bu hissə 27 faizə qalxmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr 17 faiz idxala münasibətdə qeyri-tarif məhdudlaşdırma metodlarından istifadə edirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə qeyri-tarif məhdudlaşdırma metodlarını daha intensiv tətbiq edirlər.

Hal-hazırda QATT çərçivəsində bir sıra qeyri-tarif metodlarının tətbiqinə məhdudlaşdırılmış həddə yol verilməsi də mövcuddur. Belə ki, tədiyyə balans tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən məhdudlaşdırma metodları və s. QATT müddələrinin hərtərəfli təhlili nəticəsində tam yəqinliklə belə bir

qənaətə gəlmək olar ki, bu məhdudlaşdırmaların özü də bir sıra şərtlər daxilində həyata keçirilməlidir. Məsələn, məhdudlaşdırmaların müvəqqəti xarakter kəsb etməsi, ödəmə balansı tarazlığının təmin edilməsi ilə həyata keçirilən məhdudlaşdırmaların valyuta ehtiyatlarının ciddi ixtisarının qarşısının alınması məqsədi zəruriliyi istiqamətində həyata keçirilməsi; üzv dövlətlərin arasında məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, QATT tərəfindən qeyri-tarif məhdudlaşdırmalar əsasən dövlətin xarici ticarət əməliyyatlarında iştirakı, malların gömrük dəyəri və mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilmə metodları daxil olmaqla gömrük və inzibati idxal rəsmiləşdirmələri, milli istehsalın və ekologiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsilə sanitariya, baytar normalara, qablaşdırma və s. uyğun olan standart və tələblər, idxal və ixracın kəmiyyət və valyuta məhdudlaşdırmaları, ödəmənin təmin edilməsi prinsipinə əsaslanan məhdudlaşdırmalar qrupuna bölünür.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ÜTT-nin üzvü olan dövlətlər əsasən qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarından istifadə edirlər. Lakin istifadə əhatəliliyi nöqteyi-nəzərindən dövlətlər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Bəzi qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması sadəcə olaraq qeyri-mümkündür, belə ki, onlar daxili iqtisadi siyasətin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə təsirinin təcəssümü kimi çıxış edirlər. Bununla belə, beynəlxalq ticarət sistemi tərəfindən qanuniləşdirilmiş qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri, daha doğrusu, xarici malların idxalının kəskin artımı ilə milli iqtisadiyyata vurulan zərərin qarşısının alınması məqsədi daşıyan müdafiə tədbirləri, həmçinin xarici ixraçlar tərəfindən qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınmasına yönəlmiş digər tədbirlər mövcuddur.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsini xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə təşkilati, hüquqi, inzibati, maliyyə və təşkilati texniki xarakterlər üzrə təhlil etmək olar. İdxal əməliyyatlarında qeyri-tarif məhdudiyyətlər dedikdə, xarici

malların daxili bazara nüfuz etməsinin qarşısını alan məhdudlaşdırma, o cümlədən qadağan xarakterli tədbirlər başa düşülür. Bu tədbirlərin məqsədi yalnız idxal edən ölkənin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi deyil, həm də milli sənayenin müdafiəsi, əhalinin həyat və sağlamlığının, ətraf mühitin, əxlaqın, dinin və milli təhlükəsizliyin qorunmasıdır.

4.3. Xarici ticarət əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Dövlət suverenliyi hər dövlətin gömrük məsələlərinin birtərəfli qaydada daxili qanunvericiliklə tənzimlənməsi zərurətini meydana çıxarır. Lakin hər bir dövlətin geo-siyasi mövqeyi və ayrı-ayrı dövlətlərlə əlahiddə münasibətləri bu məsələlərə xüsusi yanaşma metodları tətbiq edilməsini şərtləndirir. Eyni zamanda gömrük siyasətinin beynəlxalq əhəmiyyəti açıq-aşkardır və nəticədə bu məsələlər razılaşdırma tənzimlənməsinin mövzusunə çevrilir. Əgər hər hansı bir dövlət, gömrük məsələlərinin həlli zamanı digər dövlətlərin maraqlarını nəzərə almırsa və ya onların mənafeyinə zərbə vura bilən siyasət yerdirsə, xarici iqtisadi əlaqələri və bütövlükdə beynəlxalq əlaqələri mürəkkəbləşdirən konfliktlər meydana çıxa bilər.

Gömrük sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığı, həmçinin müasir gömrük tariflərinin mürəkkəbliyi, çoxsaylı gömrük rəsmiləşdirilmələri qaydaları gündəlik zərurət halına gətirilir.

Beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin inkişafı, turist mübadiləsi, humanitar əlaqələr gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərinin və müxəlif dövlətlərin eyni tipli normativ aktlarının koordinasiyasını nəzərdə tutan gömrük qanunvericiliyinin eyniləşdirilməsini ləvə edir. Milli normaların yaxınlaşdırılmasına yardım edilməsi, beynəlxalq hüquq və əldə edilmiş hökumətlərarası razılaşmalar prinsipinə əsaslanan beynəlxalq gömrük rejiminin yaradılması ön plana çıxır. Milli gömrük-hüquq sistemlərinin eyniləşdirilməsi

beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Gömrük qaydalarının əsas eyniləşdirmə vasitələri beynəlxalq müqavilələrin və ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların tövsiyələridir.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına və Avropa Birliyinə daxil olmaq arzusu bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər edilməsini, tətbiq edilən hüquqi normaların beynəlxalq normalara yaxınlaşdırılmasını, rəsmiləşdirmə əməliyyatlarının sadələşdirilməsini, sürətləndirilməsi və eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Son zamanlar qəbul edilmiş bir sıra qərarları bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlar kimi qəbul etmək lazımdır. Vahid idxal gömrük rüsumunun tətbiqi, əlavə dəyər vergisi məsələlərinin çevikləşdirilməsi, bəzi mallara aksiz vergisinin tətbiqi bu qəbildən olan tədbirlərin vacib mərhələləridir.

Azərbaycan Respublikasında 1997-ci ildə «Gömrük Məcəlləsi» və 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» qanunun qüvvəyə minməsi ilə gömrük işi sahəsində qanunvericiliyin hüquqi normativ bazasının əsası qoyuldu (2,...19).

Azərbaycan Respublikasında gömrük-tarif tənzimlənməsi məsələləri, «Gömrük Məcəlləsi» və «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq normaları ilə həll olunur.

Gömrük Məcəlləsi «Gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin, suverenliyinin və maraqlarının qorunmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, onların öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə yönəldilmişdir».

Respublikada gömrük fəaliyyətini tənzimləyən gömrük qanunlarını gömrük hüququnun mənbəyi kimi 2 şərti yarımqrupa bölmək olar:

- a) bilavasitə gömrük məsələlərini tənzimləyən qanunlar;
- b) dolayısı ilə gömrük məsələlərini tənzimləyən qanunlar.

Birinci qrupa «Gömrük tarifi haqqında» qanun, habelə bundan sonra bilavasitə gömrük işi ilə bağlı olaraq qəbul ediləcək digər qanunlar daxildir.

İkinci qrupa isə «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi», «Girov haqqında», «Valyuta tənzimi haqqında», «İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» və s. daxildir.

«Gömrük tarifi haqqında» qanun Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşması və tətbiqi, həmçinin ölkənin gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi qaydası bu qanunda müəyyən edilmiş və əsas məqsədləri idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək, malların gətirilməsi və çıxarılması, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək, valyuta sərvətlərinin Respublikanın gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək, əmtəə və xidmətləri istehsal etmək, istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Bundan başqa respublika iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfəəti təsirindən qorumaq iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq məsələləri həyata keçirilir.

Gömrük rüsumunun dərəcəsi vahid olub, malları gömrük sərhəddindən keçirən şəxslərdən, əqdlərin növlərindən, «Gömrük tarifi haqqında» qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla digər faktlardan asılı olaraq dəyişdirə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən gömrük rüsumuna cəlb olunan (olunmayan) malların siyahısı və tətbiqi

edilən rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir (GT maddə 3, b. 3).

İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur. Gömrük tarifi tənzimlənməsi hüququnun əsas məqsədi aşağıdakılardır:

1) gömrük işini həyata keçirmək, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək üçün, gömrük və digər müvafiq dövlət orqanlarına səmərəli fəaliyyət şəraiti yaratmaq;

2) gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün optimal, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və dah çox demokratik dəyərlərə söykənmiş gömrük sistemi yaratmaq;

3) ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qanuni təminatı, onların birləşdiyi ictimai birliklərin gömrük işi ilə əlaqədar fəaliyyətləri zamanı, habelə xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan fiziki şəxslərin, həmçinin hüquqi şəxslərin gömrük qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün hüquqların qorunması üçün möhkəm, sabit hüquqi təminat yaratmaq;

4) Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi üstünlüklərini və maraqlarını qorumaq (ilk növbədə, burada söhbət ölkəmizin iqtisadi suverenliyi və iqtisadi təhlükəsizliyindən, daxili bazarın qorunmasından, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasından, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əlaqələrindən getməlidir).

Gömrük-tarif tənzimlənməsinin mühüm tərəflərindən biri də gömrük ödənişlərinin tutuşmasıdır. Bildiyimiz kimi gömrük ödənişləri «Gömrük Məcəlləsi»nin 108-ci maddəsində nəzərdə tutulub. Məcəllədə nəzərdə tutulmuş gömrük ödənişlərinə əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük

yığımları, saxlanmasına görə gömrük yığımları, malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları və s. aid edilir.

Mal və nəqliyyat vasitələrini keçirən şəxslərdən gömrük orqanı istənilən aldığı pul vəsaitləri gömrük ödəmələri adlanır.

Dövlətin öz xərclərini ödəmək və iqtisadi-sosial həyata müdaxiləsini təmin etmək məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərdən qanunvericilik əsasında topladığı məcburi vəsaitlər vergilər adlanır.

Vergilər və gömrük ödəmələrinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş müddəalar, habelə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları təşkil edir. Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara əlavə dəyər vergisinin tətbiqi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun həyata keçirilir.

Gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq, idxal-ixrac əməliyyatlarında ƏDV və aksiz vergiləri tutulur.

ƏDV dolaylı vergi olub, əhalinin xərclərindən tutulur. Çünki bu vergi istehsalda alqı-satqı prosesində yaranır. 1 yanvar 2001-ci ildən qüvvəyə minən «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi»nə görə ƏDV 18% qəbul olunmuşdur. ƏDV-nin faiz dərəcəsi və hesablanması, vergitutma obyektləri müxtəlif ölkələrdə fərqli xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasında da əlavə dəyər vergisi haqqında qanun və təlimatlar qəbul olunmuşdur. 1992-ci ilə qədər ƏDV-nin dərəcəsi 28% olmuşdursa, 2001-ci ildən 18%-ə endirilmişdir. Sonda müqayisə üçün qeyd edək ki, ƏDV-nin dərəcəsi İspaniya və Fransada 12%, Almaniyada 14%, İngiltərədə 15%, Portuqaliyada 16% və s.-dir. İdxal olunan mallara ƏDV-nin tətbiqi iki funksiyanı yerinə yetirir:

1) xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi, daha doğrusu daxili bazarda yerli və idxal mallarının arasındakı rəqabətin tənzimlənməsi;

2) dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini doldurmaq üçün fiskal funksiyası.

ƏDV-ni müəyyənləşdirərkən advalor dəyərdən istifadə olunur.

ƏDV müqavilədə göstərilən valyuta əsasında hesablanır, daha doğrusu malın gömrük dəyəri hesablanan valyuta əsas götürülür.

ƏDV hesablanarkəq üç əsas dəyər elementinin cəmi əsas kimi qəbul edilir:

- malın gömrük dəyəri;
- gömrük rüsumu (advalor, spesifik və kombinə edilmiş tariflərlə hesablanmış);
- aksiz kəmiyyət.

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildən başlayaraq xarici ticarət mallarından əlavə dəyər vergisi tutulur. İdxal malları istehsal olunduğu ölkənin ərazisində əlavə dəyər vergisinə cəlb olunmadığı üçün, istehlakçı ölkələrdə həmin mallardan əlavə dəyər vergisi tutulur. Lakin ölkələri ilə xüsusi gömrük sistemi fəaliyyət göstərdiyindən, bu ölkələrdən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən malların əlavə dəyər vergisinə cəlb olunması Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə tənzimlənir.

MDB ölkələrinə ixrac olunan mallardan ƏDV tutulur.

Aksizlər. Dolayısı vergilərdən biri də aksizlərdir. Aksizlər istehlak mallarına və xidmətlərinə qoyulduğu üçün bilavasitə alıcılar tərəfindən ödənilir. Aksizlərin faizi, Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi»nə görə Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Hal-hazırda aksiz faizləri 10%-dən (qiymətli metal və gümüş məmulatı) 90%-dək (içməli spirt) dəyişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac məhsullarına qoyulan ƏDV və aksizləri Azərbaycan Respublikası vergi orqanları, idxal olunan mallar üçün müəyyən edilmiş ƏDV-ni və aksizləri isə Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları toplayır.

Aksizləri advalor tariflərinə görə hesablandıqda malın gömrük dəyəri, gömrük rüsumu və gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün

gömrük yığımlarının miqdarı vergi qoymanın bazası kimi götürülür.

Mal qismində ölkənin gömrük sərhəddindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin, habelə müşayiət olunmayan baqajda, beynəlxalq poçt göndərişlərində keçirilən, kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş miqdarda gömrük yığımları alınır.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları, gömrük sisteminin xidməti xərcləri kimi qiymətləndirilir. Bu gömrük yığımları birbaşa büdcə vəsaiti hesab olunur.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımları, mal və sənədlər gömrük rəsmiləşdirilməsinə təqdim olunan qədər və ya həmin vaxt həyata keçirilir. Bu gömrük yığımları ödənilməsinin özünəməxsusluğu aşağıdakılardır:

- 1) gömrük yığımlarının ödənilməsi üçün hər bir vaxt alma və ya vaxt uzatma nəzərdə tutulmayıb;
- 2) gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınmış gömrük yığımları geri qaytarılmır.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 112-ci maddəsinə görə gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün yığımların miqdarını qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti, yəni Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 12 aprel tarixli 80 sayılı qərarı ilə gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə aşağıdakı gömrük yığımlarının miqdarını müəyyən edilmişdir:

- 1) mal qismində ölkənin gömrük sərhəddindən keçirilən kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin (dəyəri 100 ABŞ dollarından az olduqda 10 ABŞ dollarından az olmayacaq), nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən kənarı sifariş verilməklə gətirilən milli valyutanın gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük

dəyərinin, xarici valyuta sərvətlərinin isə nominal dəyərinin 0,15% miqdarında, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilən məzənnəyə görə manatla gömrük yığımları alınır.

2) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən qrant haqqında müqaviləyə əsasən qrant kimi alınan maddi yardım, humanitar və texniki yardım məqsədi ilə, habelə ölkə ərazisində yerləşən diplomatik nümayəndələrinin rəsmi və nəqliyyat vasitələri, elektrik enerjisinin qarşılıqlı ötürülməsi üzrə gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları alınır.

3) Gömrük Yük bəyamnaməsinin hər bir əlavə vərəqi üçün sövdələşmə xarakterindən asılı olmayaraq 5 ABŞ dolları məbləğində məzənnəyə görə manatla ödənc alınır.

4) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddində tranzit gömrük rejimi altında keçirilən malların gömrük rəsmiləşdirilməsinə 30 ABŞ dolları, hər əlavə Tranzit Yük Bəyamnaməsi üçün 10 ABŞ dolları miqdarında məzənnəyə görə gömrük yığımları alınır.

5) Fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən nəqliyyat vasitələrinin qeydə alınması üçün vəsiqə verilməsinə görə: - yük və minik avtomobilləri, mikro-avtobus və avtobuslar üçün – 20 ABŞ dolları; digər nəqliyyat vasitələri üçün 15 ABŞ dolları məbləğində məzənnəyə uyğun olaraq manatla ödənc alınır.

6) Malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası orqanlarının iş vaxtından kənarında və müəyyən edilmiş yerdən kənarında rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları ikiqat miqdarda alınır.

Saxlanca görə gömrük yığımları. Gömrük anbarlarında və sahibi Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları olan müvəqqəti saxlanca anbarlarında malların və nəqliyyat vasitələrinin saxlanca görə göstərilən xidmətlərin orta dəyərindən asılı olaraq Dövlət Gömrük Komitəsinin müəyyən etdiyi miqdarda gömrük yığımları alınır (Gömrük Məcəlləsinin 113-cü maddə).

Malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları.
Malların gömrük müşayiətinə görə Azərbaycan Respublikası DGK-nin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin razılığı ilə müəyyən etdiyi miqdarda gömrük yığımları alınır.

Tətbiq olunan gömrük vergiləri, gömrük rüsumları və müxtəlif gömrük yığımları dövlət büdcəsi gəlirlərinin təxminən 10-25%-ə qədərini təşkil etsə də, gəlir gətirmədiyindən daha çox iqtisadi siyasət vasitəsi kimi əhəmiyyətə malikdir.

V FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ OLUNMASINDA VERGİ VƏ RÜSUMLARIN ROLUNUN ARTMASI

5.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturunda vergi və rüsum daxilolmalarının müasir inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsi gəlirləri sistemində mərkəzi yeri vergilər tutur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə münasibətlərinin vergi forması üstünlük təşkil edir. Vergilər fiskal, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Vergilər pul vəsaitləri mənbəyi olmaqla fiskal rolu yerinə yetirir. Vergi mexanizmini tənzimləməklə (güzəşt və s.) ictimai istehsal inkişaf etdirilir. Nəhayət vergilər vasitəsilə mühüm sosial məsələlər həll olunur. Məsələn, müxtəlif sosial qrupların gəlirləri tənzimlənir və s.

Vergi siyasəti ümumiyyətlə kapital yığıcı onun təmərküzləşməsi proseslərinə və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir. Vergilər iqtisadi tsikllərin hamarlanması üçün fəal istifadə olunur. Belə ki, vergilərin tənzimləyicisi funksiyası vergilər vasitəsilə dövlətin təkrar istehsal prosesinə müdaxiləsi ilə əlaqədardır. Ölkədə istifadə olunan bütün vergi növlərinin, vergiqoyma üsul və prinsiplərinin məcmuu həmin ölkənin vergi sistemini əmələ gətirir. Vergilər birbaşa və dolayı vergilərə bölünür. Birbaşa vergilər hüquqi və fiziki, eləcə də həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən alınan vergilərdir. Hüquqi şəxslərdən alınan birbaşa vergilərə mənfəətdən vergilər, kommertiya bankları və sığorta cəmiyyətlərindən gəlir vergisi, müəssisənin əmlakın görə vergi, sənaye müəssisələrindən sudan istifadəyə görə haqq, renta ödəmələri və s. fiziki şəxslərdən alınan vergilərə gəlir və əmlak vergiləri, məqsədli yığımlar, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən alınan vergilərə isə torpaq vergisi, meşə vergisi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara görə vergi və s. aid edilir. Dolayı vergilərə aksizlər, fiskal inhisar vergiləri, gömrük rüsumları və həmçinin ƏDV aiddir.

Büdcəyə qeyri-vergi gəlirlərinə pullu özəlləşdirmə, dövlətin istiqrazlarının və digər qiymətli kağızların satışından daxil olmaları aiddir.

Hazırda büdcə sistemində ən mühüm gəlir mənbəyi kimi daha böyük xüsusi çəkiyə malik olan vergi növündən biri əlavə dəyər vergisidir. 1992-ci ildən Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan ƏDV dolayı vergi olmaqla dövriyyədən vergini əvəz etmişdir. ƏDV vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə verilən elektron vergi hesab fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməsi olan verginin məbləği arasındakı fərkdir.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əlavə dəyər vergisi ən səmərəli vergi növü sayılır. Bildiyimiz kimi onun yığım sistemi sadədir. Bu vergi iqtisadiyyatın bütün sahələri aralarında bərabər bölünmüşdür. Lakin yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərlə yanaşı qeyd etməliyik ki, bu gün bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə əlavə dəyər vergisi Dövlət Büdcəsi gəlirlərinin əksər hissəsini təşkil etsə də, onun Dövlət Büdcəsi gəlirlərində payı ildən-ilə azalmaqdadır. Təbii ki, bu da vergi yükünün azalmasına xidmət edir.

Əlavə dəyər vergisi ilk dəfə 1958-ci ildə Fransada tətbiq edilmişdir. Azərbaycanda isə 1992-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq satış və dövriyyə vergisinin əvəzinə «Əlavə dəyər vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən tətbiq olunur. Respublikamızda bu vergi növünün faizi əvvəlki illərə nisbətən azalmaqdadır. Belə ki, əlavə dəyər vergisi dərəcəsi 1992-ci ildə 28% olmuşdursa, hal-hazırda 18% həcmindədir. Lakin inkişaf etmiş digər ölkələrlə müqayisədə bu yüksək göstəricidir.

Dövlət büdcəsini tələb olunan səviyyədə formalaşdırmaq üçün vergi sistemi elə qurulmalıdır ki, istehsalın inkişafına şərait yaradılmış olsun. Dövlət respublikada bütünlükdə sahibkarlığın fəaliyyətini tənzimləməli, onların normal inkişafına iqtisadi mühit və hüquqi baza yaratmalıdır. Məsələn, nəzərə alınmalıdır ki, daxili bazar üçün lazım olan malların istehsalına qadir olan müəssisələr üçün Əlavə Dəyər Vergisi dərəcələrini müəyyən

qədər müvəqqəti olsa da azaltmaq onların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş olar ki, bu da istehsal və satış imkanlarının genişləndirilməsinə səbəb olacaqdır. Təbii ki, müəssisələrin və təşkilatların tam gücü ilə işləmələri vergi yükünün azalması mənfəətin artımına səbəb olar ki, ƏDV-dən itirilən məbləğ sonra mənfəət vergisindən gələn əvəz olunar.

ƏDV-nin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərinin 18 faizidir. Vergi tutulan dövriyyə hesabat dövrü ərzində vergi tutulan əməliyyatın ümumi dəyərindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında aksizli mallara aşağıdakılar aid edilir: spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri; bütün məmulatları; neft məhsulları; minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla); istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, aksiz vergisi 2005-ci ildə 141 mln. manat təşkil edirdisə, bu göstərici 2009-cu ildə 417,4 mln. manat olmuşdur. Lakin bununla belə, büdcə daxil-olmalarında aksiz vergisinin payı 6,9 % dən 4,7 %-ə enmişdir. 2010 - cu ildə bu göstərici 452,0 mln manat, 2012-ci ildə isə 454,6 mln manat olmuşdur.

Vergi Məcəlləsinin 183-cü maddəsinə əsasən vergi ödəyiciləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar-da bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri;

- Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan Azərbaycan Respublikası ərazisində mallar istehsal edildiyi hallarda, malların istehsalçısı (bu halda istehsalçı aksiz məbləğlərini sifarişçidən almaldır).

Dövlət aksiz vergiləri vasitəsilə daxili istehlak bazarına nəzarət edir. Milli istehsalın qorunmasında aksizlərin rolu böyükdür. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, aksizlərin istehsal baxımından büdcə gəlirlərində əhəmiyyəti o qədər də qənaətbəxş deyildir.

Dövlətin vergi resurslarının artırılmasında əsas yer mənfəət vergisinin payına düşür. Mənfəət vergisi birbaşa vergi olmaqla əldə olunmuş mənfəətin bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən mənfəət vergisi hüquqi şəxs olan bütün müəssisə və təşkilatlara, o cümlədən banklar, kredit idarələri sığorta təşkilatları, respublika ərazisində yaradılmış, xarici investisiyalı müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq biliklər və təşkilatlara aiddir. Azərbaycanda mənfəət vergisinin tətbiq olunması Birinci Dünya müharibəsini edən sonrakı illərə təsadüf edir. Hal-hazırda isə mənfəət vergisi dünya ölkələrinin hamısında tətbiq edilir.

Hazırda Respublikamızda müəssisənin mənfəətindən 20% dərəcə ilə vergi tutulur. 2009-cu ildə mənfəət vergisinin həcmi 1329,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 3,7 dəfə çoxdur. Lakin bununla yanaşı qeyd edək ki, bu verginin həcmi 2008-ci ildə 2862,3 mln manat təşkil edirdi ki, bu da 2009-cu ildəki faktiki göstəricidən 2,2 dəfə çoxdur. Ona görə də mənfəət vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 17,3%-dən 2007-ci ildə 40,9 %-ə qalxmış, 2008-ci ildə 26,6%-ə, 2009-cu ildə isə 12,9 %-ə enmişdir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi yer tutan vergi növlərindən biri də fiziki şəxslərin gəlir vergisidir. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi vergi sistemindəki payına görə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində bu verginin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 25-30 faiz civarında olduğu halda, Azərbaycanda bu rəqəm 6-10 faiz arasındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın artırılması yüksək məhsul səviyyəsinin əldə olunmasına, əhalinin işlə təmin olunma-

sına, yüksək gəlir əldə edilməsinə şərait yaradır ki, bu da büdcə gəlirlərində əhalinin gəlir vergisinin payının artmasına öz müsbət təsirini göstərmiş olur. Əhalinin gəlir vergilərindən daxilolmaları Türkiyə və Rusiya ilə müqayisə etsək görürük ki, respublikamızda bu göstərici çox aşağıdır. Buna əsas səbəblərdən biri kimi vergidən yayınma hallarının olmasını misal göstərmək olar. Qeyri-qanuni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin aşkara çıxarılması, ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinin həqiqi gəlirlərinin aşkar edilməsi və vergiyə cəlb olunması üçün görülən xidmətlər zəruridir. Hazırda fəaliyyət göstərən kooperativ və kiçik müəssisələr yarandığı ilk vaxtlarda kifayət qədər mənfəət əldə edirdilər ki, bunun da nəticəsində büdcəyə də vəsait keçirirdilər. Lakin son vaxtlar onların əksər hissəsi ya zərərlə, ya da mənfəətsiz işləyir. Çünki, onlar əldə etdikləri mənfəətin əksəriyyətini qaytarıb istehsalın genişləndirilməsinə qoyurlar, həmin vəsaitlər əməkhaqqına çevriləcək dövrüydən birdəfəlik çıxırlar. Bundan belə qənaətə gəlmək olar ki, gəlir vergisi mənfəət vergisindən daha çox perspektivli imkanların yaradılması üçün iqtisadi zəmin yaratmış olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, həmçinin keçid iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkələri də daxil olmaqla əhalidən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında payı daha yüksəkdir. Məsələn, hazırda ABŞ və Kanadanın dövlət büdcəsinin 42%-ə yaxını, İtaliya və İngiltərədə 30%-ə yaxını, Polşa və Macarıstanda isə müvafiq olaraq 15-18%-ə yaxını əhalidən gəlir vergisinin dhesabına formalaşır ki, bunun da əksər hissəsini əməkhaqqı vergiləri təşkil etmiş olur. Əhalinin gəlir vergisindən daxilolmaların payı dünya praktikasından digər əsas göstərici ilə müqayisədə kəskin surətdə fərqlənir. Məsələn, əhalinin gəlir vergisindən daxilolmaların ümumi daxili məhsulda payı Almaniya, Niderland, Norveçdə 10-12%, Polşa, Macarıstan, Ukraynada 8-10%, Türkiyədə 61 %, Rusiyada 2,7 % təşkil edirsə də bu göstərici Azərbaycanda cəmi 1,5% həcmindədir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət çoxsahəli bir sahədir. Bura Azərbaycan Sahibkarlarının xarici ticarət sazişlərini, xarici müəs-

sisələrin və xarici şəxslərin Azərbaycandakı fəaliyyətini, Azərbaycanın sahibkarlarının xarici ticarət əməliyyatlarını, Azərbaycan müəssisəsini və fiziki şəxslərin xarici ölkələrdəki fəaliyyətini aid etmək olar. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan problemlərin həllinin çözülməsi o qədər də asan məsələ deyildir ki, çünki onun həlli təkcə vergi ödəyicilərinin mənafeyi ilə deyil, həm də onunla bağlı olan xarici dövlətin mənafevləri ilə bağlıdır. Bilirik ki, hazırkı dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində hər hansı bir müəssisə, şirkət və ya təşkilat istənilən ölkədə kommərsiya və digər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilər. Həmçinin öz vəsaitlərini investisiya kimi müxtəlif ölkələr qoya və orada müəyyən bir əmlaka malik ola bilmə imkanı qazanmış olar. Bu zaman vergiqoyma mexanizmi elə tətbiq olunmalıdır ki, ikiqat vergiqoymaya şərait yaranmasın. Bu hallarda kapitala vergiqoyma elə tənzimlənməlidir ki, o dəqiq olsun və eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem elə yaradılmalıdır ki, bu şirkətlərin müəssisə və təşkilatların və yaxud fiziki şəxslərin vergiqoymadan kənar qalması halları istisna olunsun. Bunun üçün hər bir ölkə xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında öz vergi hüquqlarının müdafiəsini bu göstəricilər əsasında stimullaşdırır;

- xarici ölkələrdə gəlir mənbəyinə, daşınmaz əmlaka və s. malik olan vətəndaşların müvafiq vergilərə cəlb edilməsi üçün qanunvericilikdə uyğun dəyişikliklər aparılmalıdır.

- vergiqoyma məqsədilə «transfer qiymətlərinin» tənzimlənmə qaydaları bir-birindən asılı olmayan «müstəqil agent qaydasında» partnyorların sazişlərində göstərilən qiymətlərlə müqayisə edilməklə müəyyən edilən «sorgu qiymətləri» əsasında həyata keçirilməlidir.

- «milli» vergi ödəyicisinə vergi ödənişi tələbnamələri təqdim edərkən vergi məbləğindən «xarici vergilər» çıxılmalı və ya xaricdə ödənilən vergilərin vergi ödəyicisinin vergiqoyma bazasını müəyyən edərkən çıxılan xərclərə xaricdə ödənilən vergi məbləği də daxil edilməlidir və yaxud vergi ödəyicisinin vergi öhdəliyindən xaricdəki gəlirləri tam çıxılmalıdır.

- Respublikamız öz milli vergi ödəyicisinin hər cür gəlirinə vergi qoyma hüququna malik olmaq və onu reallaşdırmaq üçün istənilən digər dövlətlərin də öz ərazisindəki müvafiq ödəyicisinin hər cür gəlirinə vergi qoyma hüququnu tanımalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən göstəricilərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin qənaətbəxş olmadığını torpaq vergisindən daxil olmalara da aid etmək olar. Dünya praktikasına uyğun olaraq onun dövlət büdcəsində rolu yaxın gələcəkdə o qədər də əhəmiyyətli olmayacaqdır. Ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması, istehsalın genişləndirilməsi, artırılması üçün vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi tələbi ön plana çəkilir. Əlbəttə, vergilərin büdcəyə daxil olmasının sabitliyini təmin etmək birinci vəzifə olmalıdır. Hazırda Azərbaycanda vergi sahəsində müəyyən islahatlar aparılır, lakin bununla yanaşı bir sıra neqativ hallar hələ də davam etməkdədir. Vergi sistemində aparılacaq islahatlar bütövlükdə cəmiyyəti əhatə etməlidir. Belə ki, vergi xidməti orqanlarının işi sadalanan tələblərə cavab verməlidir. Ən əvvəl vergi mədəniyyəti və vergi savadının artırılması məktəbdən başlayaraq, bütövlükdə təhsil sisteminin bütün pillələrində tədris proqramına daxil edilməlidir. Vergi xidməti orqanları bütövlükdə cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyi naminə fəaliyyət göstərməli, onlarla birgə işləməlidir: vergi qanunvericiliyini bilərəkdən pozanlara qarşı prinsipal. Peşəkar və barışmaz mübarizə aparmalıdır; vergi qoyma metodikası keyfiyyətə təkmilləşdirilməlidir, vergi xidməti orqanlarında elə iş şəraiti yaradılmalıdır ki, burada peşə məsuliyyətsizliyinə yer qalmasın, vətəndaşlara dövlətin siyasətinin mahiyyəti və məzmunu haqqında vaxtaşırı məlumat verilməsi və əsas müddələrinin şərh edilməsinin bütün vasitələrindən istifadə edilməli, onların vergi qanunvericiliyinə könüllü və şüurlu surətdə əməl etmələrinin əhəmiyyəti və zəruriliyi əyani sübut olunmalıdır. Vergidən yayınma hallarının qarşısı alınmalıdır. Ümumiyyətlə dünya dövlətlərində vergidən yayınma 30 % ətrafında olursa, respublikamızda bu göstərici xeyli yüksəkdir. Vergidən yayınma halları əsasən iki səbəbdən meydana gəlir:

vergi obyektinin gizlədilməsi və ya vergilərin düzgün hesablanması və hesablanmış vergilərin ödənilməsi formasında olur. Vergi orqanları hər iki hala qarşı ciddi mübarizə aparsalar da hesablanmış vergilərin ödənilməsi sahəsində ciddi problemlərlə rastlaşırlar. Son istehlak məlumatlarına görə vergilər üzrə borclar büdcəyə daxil olan vergilərin həcmindən artıqdır.

5.2. Büdcə gəlirlərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları

Büdcə gəlirlərinin idarə olunmasının həm təşkilati, həm hüquqi və həm də iqtisadi tərəfləri və mexanizmləri vardır. Burada dövlət büdcəsi, onun yerinə yetirilməsi, vergilərin toplanması, zəruri ödəmələr, dövlətin daxili və xarici borcları, onların tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə gəlirlərinin idarə edilməsində aşağıdakı mühüm vəzifələr qarşıda durur:

- vahid dövlət büdcə sisteminin strateji istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması;

- dövlət büdcəsinin tərtib olunması və icrasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcə sabitliyinin təmin edilməsi və onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqələndirilməsi;

- maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi;

- maliyyə resurslarının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının öncül sahələrində təmərküzləşməsi;

- ölkənin iqtisadiyyatına xarici kreditlərin cəlb edilməsi məqsədə uyğunluğunun müəyyən edilməsi;

- büdcə planlaşdırılması və maliyyələşdirmə işlərinin təkmilləşdirilməsi;

- büdcə vəsaitlərindən və büdcədən kənar dövlət fondlarından səmərəli və məqsədə uyğun istifadə üzərində dəqiq nəzarət-idarəedici sistemin yaradılması;

- dotasiya və subsidiyaların həcmindən dəqiq müəyyən edilməsi və əsaslandırılması;

- büdcə siyasətinin qiymət siyasəti ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsi;

- büdcəyə ödəniş və ayırmaların düzgün, tam və vaxtında həyata keçirilməsi üzərində nəzarət; on ikincisi, müəssisənin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi və əlaqədar olaraq maliyyə menecmentinin əhəmiyyətinin artırılması.

Büdcə gəlirlərinin idarə olunmasında dövlət vergi xidmətləri, Maliyyə Nazirliyi və Dövlət Gömrük Xidməti orqanları əhəmiyyətli dərəcədə rola malikdir.

Burada ayrı-ayrı şirkətlərin və müəssisələrin maliyyə menecmenti əhəmiyyətli dərəcədə iş görməlidir. Maliyyə menecmentinin başlıca məsələləri aşağıdakılardır:

- Şirkət və firmaların maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. Burada şirkət və firmaların maliyyə baxımından idarə edilməsində maliyyə planlarının maliyyə baxımından idarə edilməsində maliyyə planın, istehsalın həcmi və satışı üzrə planların işlənilib hazırlanmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin planlar və yaxud plan tapşırıqları həmçinin şirkətin ayrı-ayrı bölmələri üzrə də müəyyən edilir. Burada maliyyə resurslarının formalaşması və istifadə edilməsinin idarə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

- Maliyyə resurslarının investisiyalaşdırılması üzrə müvafiq məqsədəuyğun qərarların qəbul edilməsi.

- Şirkətin maliyyə fəaliyyətinin onun bütün xidmət strukturunun fəaliyyəti ilə koordinasiya edilməsi.

- Maliyyə bazarında əlavə kapitalın əldə edilməsi özlərinin səhm və istiqrazlarının satışı üzrə məqsədyönlü maliyyə əməliyyatlarının aparılması.

Maliyyənin idarə edilməsi dövlət tərəfindən maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması, həyata keçirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üzrə bağlı olan tədbirlər sistemidir. Maliyyə münasibətləri digər iqtisadi münasibətlər kimi obyektiv xarakter daşısa da o, müəyyən təşkilati formada idarə olunmalıdır, çünki bu münasibət-

ləri özü də müəyyən məqsədyönlü taktiki və strateji məqsədlərə, müəyyən maliyyə proqramlarına uyğun gəlməlidir. Bundan başqa maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissələri olan büdcə, qiymət, vergi, kredit siyasəti bir-birinin tamamlamalıdır və bütövlükdə ümumi iqtisadi siyasət uyğun gəlməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi və onların makroiqtisadi problemlərlə əlaqələndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, nəzərə almaq lazımdır ki, müasir iqtisadiyyat mürəkkəb iqtisadi sistem kimi fəaliyyət göstərir və onun strukturu getdikcə dəyişir və həmin struktura daxil olan hər bir subyektin iqtisadi, o cümlədən maliyyə mənafeyi də özünəməxsus qaydada yeni formalar alır. Lakin islahatların gedişi təcrübəsi göstərir ki, bu sahədəki, fəaliyyət və fəaliyyətin özünün obyekt müəyyən iqtisadi və siyasi risklərlə bağlı olur, bir çox hallarda bunun nəticəsində belə fəaliyyət son dərəcə neqativ nəticələrə gətirib çıxarır və mili dövlətçilik mənafeyi də ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, onların istər fəaliyyəti və istərsə də fəaliyyət mövqeyi və statusu dəyişən xarakter daşıyır. Belə bir şəraitdə dövlətin tənzimləyici rolu son dərəcədə zəruri olur. Digər tərəfdən, xalq təsərrüfatında iqtisadi və texniki-texnoloji, maliyyə-kredit, xarici əlaqələr və digər sahələrdəki kəskin problemlər çoxaldıqca və onların həlli çətinləşdikcə iqtisadi məqsəd və iqtisadi siyasətin tarazlaşdırılması zəruriyyəti meydana çıxır, bu isə dövlətin iqtisadi və təşkilati fəallığını tələb edir. Üçüncüsü, yuxarıda göstərilən və digər amillərlə əlaqədar oalraq (xüsusi olaraq vaxt amili) nəinki ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri, bütövlükdə dövlətin özü tez-tez dəyişən iqtisadi situasiyanı aydın görməyi bacarmalıdır. Təcrübə göstərir ki, islahatların gedişində bu sahədəki ciddi nöqsanlar iqtisadi qərarların gecikmiş və qeyri-ardıcıl halda qəbul olunmasına gətirib çıxarmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, indi iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər qeyri-adi olur və tez-tez təkrarlanır. Ona görə də gəlirlər siyasətinin özü çevik olmalı və bu siyasətin özünə zəruriyyətdən irəli gələn düzə-

lişlər edilməlidir, buna müvafiq olaraq iqtisadi siyasət metodlarının qarşılıqlı kombinasiyası optimal şəkildə aparılmalıdır.

Yaxın gələcəkdə Azərbaycanın maliyyə imkanlarının xeyli dərəcədə artması gözlənilir. Buna səbəb ölkənin Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və qaz yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi nəticəsində hasilatın 2006-cı ildən başlayaraq ilbəl artması və dünya neft bazarında əlverişli konyunkturun yaranmasıdır. Bu gün Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 80% -ə yaxını Azərbaycanın payına düşür. Dünyada etibarlı tərəfdaş kimi tanınan və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin tam şəkildə və vaxtında yerinə yetirən Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu transmilli layihələr Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Cənubi Qafqaz qaz kəməri vasitəsilə Xəzər dənizinin enerji resursları, region ölkələrinə və Avropa nəql edilir. Transanadolu və Transadriatik qaz kəmərləri isə enerji əməkdaşlığımızı genişləndirilərək Azərbaycanı Avropanın böyük təbii qaz təchizatçılarından birinə çevirəcəkdir.

Mütəxəssislərin apardığı qiymətləndirməyə görə Azərbaycan yaxın 20 ildə neft və qazın satışı nəticəsində 150-160 mlrd dollar əldə edə bilər. Neft Fondunun missiyasına uyğun olaraq gözlənilən daxilolmaların bir hissəsi daxili maliyyə dövriyyə-sindən sterilizasiya ediləcək və fondun əsas fəaliyyətinə uyğun olaraq beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarında idarə olunacaqdır. Bununla yanaşı, daxilolmaların əsas hissəsi həp Neft fondunun bilavasitə xərcləmələri, həm də büdcəyə ediləcək transfertlərin həcmimini artımı nəticəsində ilbəl dövlət vəsaitinin böyük artımı ilə müşayiət ediləcəkdir. Onu da qeyd edək ki, dövlət büdcəsinin özünün də neft şirkətlərindən yığılacaq vergilər hesabına artımı gözlənilir. ARDNŞ-in maliyyə imkanının artması isə bu şirkət vasitəsilə inkişaf proqramlarının artmasına və mövcud təcrübəyə uyğun olaraq geniş çeşidi sosial obyektlərin inşasının da artması gözlənilir.

Büdcə gəlirlərinin idarə edilməsində koordinasiya və vahid mərkəzdən idarəetmə zəifdir. Lakin bununla biz heç də ifrat mərkəzləşməyə məruz qalan dövlət vəsaitinin idarəetmə sisteminin vahid mərkəzdən idarə olunmasını və koordinasiya edilməsini nəzərdə tutmurduq. Ona görə ki, ifrat mərkəzləşdirilmiş büdcə sistemi yerli maliyyə imkanlarının açılmasına və onların konkret iqtisadi nəticəyə çevrilməsi yönündə çox ciddi maneə kimi çıxış edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, koordinasiya problemlərinin də göz qabağında olmasını etiraf etmək lazımdır. Belə ki, buna misal olaraq hər bir növbəti ilin büdcə proqnozlarının formalaşması təcrübəsini göstərmək olar. Normal qaydada ifadə etsək, aydın olar ki, büdcənin ilkin göstəricilərinin ortalığa çıxarılması makroiqtisadi proqnozlara əsaslanır. Onu da qeyd edək ki, məhz makroiqtisadi proqnozlar və yaxın perspektiv üçün müəyyənləşdirilən sosial-iqtisadi prioritetlər Maliyyə Nazirliyinə büdcə parametrlərinin aydınlaşdırılması üçün əsas verir. Lakin hesab edirik ki, Azərbaycanda proqnozlaşdırma işi xeyli zəif olub reallığı əks etdirmir. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin səlahiyyətləri daxilində həll edilməli olan bu iş son illər həmin nazirliyin investisiya prioritetlərinin açıq-aşkar üstünlük təşkil etdiyi bir zamanda daha az əhəmiyyət əsb edir. Məsələ burasındadır ki, büdcə göstəricilərinin ilkin variantı daha çox ənənəvi olaraq «keçən ilki nəticəyə artım əlavəsi» xarakterinə malikdir. Bununla yanaşı, büdcə zərfində əksini tapmış 3 illik proqnoz göstəricilərinin necə ildən-ilə kəskin fərqlənməsi bunu bir daha sübut edir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış makroiqtisadi proqnoza söykənməyən dövlət maliyyə axını sistemi, aydındır ki, özündə real ehtiyacları əks etdirmir. Digər tərəfdən, rəsmi statistikanın ortalığa çıxardığı makroiqtisadi göstəricilər, xüsusilə gəlirlər statistikasını real vəziyyəti tam əks etdirmir. Bu isə o deməkdir ki, ölkə iqtisadiyyatında hesabatlılıq qlobal bir problemə çevrilmişdir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, çoxsaylı büdcə investisiya layihələri həm də Nazirlər Kabinetində nəzərdən keçirilir və qəbul olunur. Subyektiv amillərin təsiri altında qəbul

edilməklə büdcə vasitəsilə maliyyələşən investisiya layihələri həm koordinasiya baxımından zəif görünür, həm qısa və ortamüddətli perspektivdə prioritetlərə uyğun gəlmir, həm də hesabatlılıq baxımından şübhə doğurur və ehtiyac duyulan xərclər şişirdilir.

Hazırkı şəraitdə büdcə gəlirlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Belə ki, məlum olduğu kimi, vergi dərəcələrinin azaldılması uzunmüddətli dövrdə iqtisadi aktivliyi artırmaqla vergi bazasının genişlənməsinə və büdcəsinin vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur. Lakin bu zaman əsas problem iqtisadiyyatın hansı fazada olmasını düzgün müəyyənləşdirmək və buna uyğun olan optimal vergi dərəcələrinin aydınlaşdırmaqdır. Əks halda vergi dərəcələrinin azaldılması istiqamətində atılan addımlar uzunmüddətli dövrdə də lazımı effektiv verməyə bilər və büdcə daxilolmalarını müəyyən qədər azalda bilər. Odur ki, hökumət vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması və vergi sisteminin liberallaşdırılması istiqamətində siyasət yürütməli, vergi dərəcələrinin perspektivdə aşağı salınması ilə bağlı qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsinə üstünlük verməlidir. Vergi siyasətinin bütün parametrlər üzrə optimallaşdırılması effektiv iqtisadi tədqiqatlar, o cümlədən empirik tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilə bilər.

Büdcə gəlirlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində əsas istiqamətlərdən biri də vergi intizamının möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün, ilk növbədə vergi və gömrük orqanlarının reputasiyasının sağlamlaşdırılmasına, vergitutmanın ədalətlik və obyektivlik prinsiplərinə riayət edilməsinə, vergi və rüsum ödəyicilərinin məlumatlandırılmasına ehtiyac vardır. Vergi və gömrük orqanlarında qulluğa qəbulun, digər bir sıra dövlət orqanlarında olduğu kimi, müsabiqə əsasında keçirilməsi vergi və gömrük orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Vergi intizamının artırılması prosesin hər iki tərəfindən, yəni həm vergi və gömrük orqanı əməkdaşlarından, həm də vergi ödəyicilərindən eyni zamanda asılıdır. Yəni vergi intizamı

nın artırılması birtərəfli olaraq vergi ödəyicilərindən asılı bir proses deyil, Vergi intizamının gücləndirilməsi ayrı-ayrı vergi növləri üzrə islahatları zəruri edir. Hesab edirik ki, Vergilər Nazirliyi ƏDV-nin inzibatçılıq sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində də tədbirlərini gücləndirməlidir.

Son illər mütəxəssislər ƏDV inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində ƏDV bank hesabları sisteminin tətbiqini təklif edir. Lakin bu, bütöv bir sistemdir və onun tətbiqi müəyyən hazırlıq işləri, o cümlədən banklarla və vergi ödəyiciləri ilə izahat işlərinin aparılmasını, bir çox texniki məqamların həllini, eyni zamanda geniş maarifləndirmə kampaniyasının həyata keçirilməsini tələb edir. Əsas məsələ bu sistemin səmərəli işləməsi üçün mexanizmin işlənilib hazırlanmasındadır. Eyni zamanda, digər alternativ variantların da müzakirəsi tələb olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət gəlirlərinin formalaşmasında mühüm yeri olan bir vergiyə – ƏDV-yə münasibətdə yeni bir strategiyanın qurulmasından gedir. ƏDV bank hesablarının tətbiqi bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa və dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırmağa imkan verə bilər.

Yeni hazırlanmaqda olan Büdcə Məcəlləsinin Gömrük və Vergi Məcəlləsi ilə uyğunluq təşkil etməsi çox vacibdir. Büdcə Məcəlləsinə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması, büdcə və büdcədən-kənar dövlət təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi və effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə hüquqi və iqtisadi normalar daxil olmalıdır. Bundan başqa, burada dövlət gəlirlərinin potensialının qiymətləndirilməsi üzrə normalar, onların sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin idarə olunmasının mexanizm və vasitələri, dövlət xərclərinin effektivliyinin təmin olunması üzrə mexanizmlər, dövlət xərclərinin və bütövlükdə büdcənin proqramlaşdırma səviyyəsinin artırılması, dövlət büdcəsinin formalaşması, icrası və hesabatı üzrə normalar və s. müəyyən olunmalıdır. Eyni zamanda «Büdcə sistemi haqqında» qanunun da təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

6.1. Gömrük nəzarətinin təşkilinin vəziyyəti və onun inkişafı

Son dövrlərdə həyata keçirilən uğurlu siyasət ölkəmizin hərtərəfli inkişafına, xalqın rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş və sosial- öz müsbət nəticələrini vermişdir. Ölkəmizin maliyyə mövqeyi daha da güclənmiş, məcmu valyuta ehtiyatlara 2014-cü il 1 oktyabr tarixinə 53,0 milyard ABŞ dolları səviyyəsində yüksəlmişdir. Dünya İqtisadi Forumunun qlobal rəqabətlik indeksində Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti bir pillə də artaraq, qiymətləndirmə ilə əhatə olunan 144 ölkə arasında 38-ci yerə yüksəlmişdir. Bütün bunların isə əsasında iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli durur.

Əsası Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli aşağıdakı 3 istiqamət üzrə həyata keçirilir:

1. **Ölkə iqtisadiyyatının açıqlığı.** Bu açıqlığın arxasında isə heç bir məhdudiyət qoyulmadan ölkə daxilində əlverişli sahibkarlıq və investisiya mühiti durmaqla qlobal məkandan istehsal amillərinin axını üçün real şərait yaranır. Ölkə iqtisadiyyatının açıqlığı buraya kapitalın, texnologiyaların, eləcə də müasir informasiya-kommunikasiya vasitələrinin axınına səbəb olur. İstehsal amillərinin bu istiqamətdə axını ölkənin malik olduğu son dərəcə zəngin karbohidrogen tutmuş, onların emalı, dünya bazarlarına çatdırılmasına qədər xeyli işlərin həyata keçirilməsinə, başqa sözlə, yer altında olan qaynaqların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasına və onlara əmtəə xarakteri verilməsinə və iqtisadi gücə çevrilməsinə imkan yaradır.

2. **Qradulizm siyasəti.** Bu, yumşaq keçidi özündə bir qədər ehtiva etsə də, 1994-cü ildən əsası qoyulan Azərbaycan modeli fərqli keçid prinsipləri əsasında quruldu. Belə ki, burada

islahatlaşma, islahatların dərinləşməsi, liberal dəyərlərə əsaslanmaqla ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması, milli mənafehlərlə regional mənafehlərin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi, eləcə də ölkənin iqtisadi tərəqqisi və xalqın rifahının yaxşılaşdırılması kimi meyarlar əsas sayılır.

3. **Geosiyasət.** Bu siyasət hazırda bütün ölkələrin xarici iqtisadi siyasətində prioritet mövqeyə malikdir. Ölkədə həyata keçirilən strategiyasının bu istiqamətdə əsas fərqli xüsusiyyətləri xarici iqtisadi əlaqələrdə ağırlıq mərkəzinin geosiyasətdən geoiqtisadiyyat müstəvisinə keçirməkdən ibarət olmuşdur. Geoiqtisadiyyat isə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına ən səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmasına yönəlmişdir, onun beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmasına və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün lazımı imkanların təmin olunmasına yönəldilmişdir .

İqtisadçılar geoiqtisadiyyatın aşağıdakı istiqamətlərini qeyd edirlər:

- Azərbaycanın inteqrasiya siyasətində çoxvektorluluğun diqqət mərkəzində saxlanması;
- ölkənin ikitərəfli və çoxtərəfli, yəni iqtisad elmində biletireal və monotireal adlanan əlaqələrin vəhdətdə inkişaf etdirilməsi;
- qlobal təşkilatlarla, xüsusilə beynəlxalq maliyyə-kredit institutları ilə, DTT kimi qlobal təşkilatlarla səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsi. Bu siyasətin mahiyyəti ölkənin Milli iqtisadi təhlükəsizliyinin, xüsusilə də Milli mənafehlərin prioritetliyinin təmin olunmasından ibarətdir.

Dövlətin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi işində mühüm rol bazar infrastrukturunun ən vacib ünsürlərindən birinə - gömrük xidmətinə məxsusdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsində iştirak etməklə və fiskal funksiyanı həyata keçirməklə gömrük xidmət dövlət büdcəsini müntəzəm olaraq tamamlayır və bununla da iqtisadi problemin həllinə kömək edir. Təkcə 2013-cü ildə 149 ölkə ilə xarici ticarət əməliyyatları aparılmış, xarici ticarət dövriyyəsi 3,4 faiz artaraq 34,7 milyard dollar təşkil

etmiş, qeyri- neft ixracı 6 faiz artmışdır. 2013-cü ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin 44 faizi Avropa İttifaqı , 20 faizi İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, 12 faizi MDB, 7 faizi Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin payına düşmüşdür. Son 10 ildə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, o cümlədən qeyri- neft ixracı 4,7 dəfə idxal isə 4,1 dəfə artmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, son illər respublikada idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, qaçaq-malçılıq və gömrük qaydalarının pozulması halları ilə mübarizə və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür.

Gömrük sisteminin inkişafını sürətləndirmək, onun normativ-hüquqi bazasını və maddi-texniki təminatını yaxşılaşdırmaq və gömrük orqanlarının fəaliyyətini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Gömrük işində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Avropa İttifaqı və BMT-nin İnkişaf Proqramının dəstəyi ilə “Azərbaycan Respublikasında Gömrük xidmətinin təkmilləşdirilməsi” layihəsi çərçivəsində beynəlxalq ekspertlər cəlb olunmuşdur. Bununla yanaşı, ixrac nəzarəti haqqında qanunvericilikdən irəli gələn məsələlərin həlli və ikili təyinatlı malların gömrük nəzarəti və təkmilləşdirilməsi üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür. Gömrük sərhədindən keçirilən mallar və nəqliyyat vasitələri üzərində gömrük nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayan müasir texniki nəzarət vasitələrinin tətbiqi daha da genişləndirilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanına uyğun olaraq daxili bazarın qorunması, yerli istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və ixraca əlverişli şərait yaradılması məqsədilə lüzumsuz tarif güzəştlərinin ləğvi yönündə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Gömrük vergi və rüsumları, habelə gömrük qaydalarının pozulmasına görə tətbiq olunan cərimələr və yığımlar üzrə ödəmələrin ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirilməsi üçün gömrük orqanlarında ödəniş poçt-terminalları quraşdırılır. Kon-siqnasiya əməliyyatları üzrə vaxtı çatmış və gecikdirilmiş vəsait-lərin ixracatçıların bank hesablarına daxil olması, habelə barter yolu ilə aparılan ixrac əməliyyatları üzrə göndərilən malların ekvivalent dəyərində əvəzinin ölkəmizə gətirilməsi təmin edilir. Eyni zamanda, ölkə gömrük statistikasının təkmilləşdirilməsi, korporativ şəbəkənin genişləndirilməsi, müxtəlif gömrük prose-durlarının avtomatlaşdırılması, zəruri olan məlumat bazalarının yaradılması məqsədilə operativ məlumatların yerli gömrük orqan-larından qəbulu, yoxlanılması və emalı həyata keçirilmiş, yeni proqram təminatı yaradılmışdır.

Malın mənşə yerinin dəqiq müəyyən edilməsi ölkənin göm-rük siyasətinin əməli olaraq həyata keçirilməsində vacib rolu yeri-nə yetirir, idxal və ixracın rəqabət əməliyyatlarında sahibkarlara xüsusi xidmət göstərir. Bu və ya digər ölkədə azad və gömrük ittifaqlarında iştirak daha aşağı preferensial gömrük vergilərilə ticarət üçün şərait yaradır. Məhz bu, əmtəənin mənşə yerinin dəqiq müəyyən edilməsi zərurətini şərtləndirir.

Malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi ölkədə aparılan gömrük siyasətinin düzgün istiqamətə yönəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin (gömrük qiymətləndirilməsinin) beynəlxalq təcrübəsinin tədqiqi və onun Milli təcrübədə tətbiqi variantlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət malikdir. Hazırda ümumdünya ticarət dövrüyyəsində əhəmiyyətli rol oynayan ölkələr tərəfindən istifadə olunan gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi sistemi tarixən uzun bir müddət ərzində forma-laşmışdır. Onu da qeyd edək ki, gömrük sərhəddindən keçirilən malların gömrük məqsədləri üçün qiymətləndirilməsi beynəlxalq gömrük təcrübəsində ən mürəkkəb prosedurlardan biri sayılır və

Ümumdünya Gömrük təşkilatının ekspertləri onu “Bir nömrəli problem” adlandırırlar.

Keçən əsrin 50-ci illərində bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin təşəbbüsü ilə Brüssel şəhərində “Malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin unifikasiya olunmuş metodologiyasının yaradılması haqqında Konvensiya” imzalandı. Brüssel Konvensiyasına 70-dən artıq dövlət qoşulmuşdu və 1980-ci ilə qədər bu Qərbi Avropa təcrübəsi alternativsiz tətbiq olunurdu. ABŞ və Kanada tərəfindən həmin Konvensiya imzalanmadığına görə bu, ticarət dövriyyəsində böyük xüsusi çəkiyə malik olan dövlətlərin tələbatına maraqlarına daha çox uyğun gələn sistemin yaradılması haqqında çoxtərəfli danışıqlar aparılmağa başlandı. 1973-cü ildən başlayaraq 1979-cu ilə kimi davam edən Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin (Hazırda Dünya Ticarət Təşkilatı) himayəsi altında həyata keçirilən çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Tokio raundunda razılaşma imzalanması qərara alındı. Giriş, 4 hissədən, 3 əlavə və 31 maddədən ibarət olan ingilis, fransız və ispan dilində hər biri əsas mətn hesab olunan razılanma 1979-cu il aprelin 12-də Cenevrə şəhərində əksəriyyət dövlətlər tərəfindən imzalandı və 1981-cil ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi.

“Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin” gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsi üzrə “VII maddəsinin tətbiqi haqqında razılaşma” adlandırılan həmin sənədin I hissəsində gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas qaydaları şərh edilmişdir. İkinci hissədə razılaşmanın yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət, habelə onu imzalayan tərəflər arasında mübahisənin həlli üzrə beynəlxalq orqanın, üçüncü hissədə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusi diferensiallaşdırılmış rejimin yaradılması nəzərdə tutulur. Dördüncü hissədə razılaşmaya qoşulma və onun tapılması, razılaşmaya riayət olunması və sair kimi son şərtlər ifadə olunmuşdur.

Razılaşmanın ikinci hissəsinin 18-ci maddəsinə əsasən Gömrük Qiymətləndirilməsi üzrə Komitəsi (Texniki Komitənin) yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Razılaşmanın tətbiq olunmasında

inkişaf etməkdə olan ölkələrin spesifik problemlərinin meydana çıxma biləcəyini nəzərə alaraq tərəflər 1979-cu il noyabrın 1-də Cenevrədə razılaşmaya müvafiq Əlavə protokolu imzalamışlar. Razılaşma ilə müəyyən edilmiş gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqinin ayrı-ayrı məsələləri Uruqvay raundu adlandırılan sonrakı ticarət danışıqlarının əsas mövzusu olmuşdur. Danışıqların Uruqvay raundunun nəticələri üzrə yekun aktı 1994-cü il aprelin 15-də Mərakeşdə imzalanmış “Ticarət və Tarif üzrə baş Sazişin VII maddəsinin yerinə yetirilməsi haqqında 1994-cü il Razılaşması” adlanır. Bu Razılaşma əsasən danışıqların Tokio raundunun nəticələri əsasında hazırlanmış gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin prinsip və metodlarını dəyişilməz saxlamalıdır.

“Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin” Gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsi üzrə “ VII maddəsinin tətbiqi haqqında Razılaşma” ya əsasən malların gömrük dəyəri 6 üsulla müəyyən edilir:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə ;
- eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə;
- eyni cinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə

Razılaşmanın giriş hissəsinin 1-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin birinci üsulu qiymətləndirmənin əsas üsuludur. Əsas üsuldan istifadə edilə bilmədiyi halda bu üsullardan hər biri ardıcıl olaraq tətbiq edilir. Bu zaman hər bir sonrakı üsulun tətbiqi gömrük dəyərini əvvəlki üsulla təyin etmək mümkün olmadıqda həyata keçirilir. Razılaşmanın 4-cü maddəsinə uyğun olaraq deklarantın xahişi ilə dəyərin çıxılması və toplanması üsullarından istənilən ardıcılıqla istifadə oluna bilər.

Razılaşma ilə birinci üsulun tətbiq edilə bilmədiyi aşağıdakı şərtlər müəyyən edilmişdir:

a) qiymətləndirilən mallara alıcının hüquqlarına münasibətdə məhdudiyətlər olduqda, bu zaman:

- qanunavericiliklə və ya idxal ölkəsinin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilən məhdudiyətlər;

- malların satışı və ya yenidən satışı üzrə coğrafi məhdudiyətlər;

- malların qiymətinə əhəmiyyətli təsir etməyən məhdudiyətlər istisna edilir;

b) satış və sövdələşmə qiymətinin təsiri nəzərə alınma bilməyən şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdırsa;

c) malların sonrakı yenidən satışı və ya istifadəsi üzrə alıcının əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsi satıcının hesabına birbaşa və ya dolayısı yolla köçürülməsi;

d) satıcı və alıcı qarşılıqlı asılıdırlarsa.

Qarşılıqlı asılı şəxslər aşağıdakılar hesab edirlər:

a) sövdələşmə iştirakçılarından biri və ya iştirakçılardan birinin vəzifəli şəxsi eyni zamanda digər iştirakçının da vəzifəli şəxsidir;

b) onlar hüquqi cəhətdən biznesdə tərəfdaş hesab edirlər;

c) onlar sahibkar və qulluqçu hesab edirlər (yəni əmək əlaqələri ilə bağlıdırlar);

ç) sövdələşmə iştirakçılarından biri digər iştirakçının payının və ya nizamnamə kapitalının 5 %-dən azını təşkil etməyən və səs hüququ verən səhmlərin sahibidir;

d) onlardan biri digəri tərəfindən birbaşa və ya dolayısı yolla idarə olunursa;

e) onların hər ikisi üçüncü şəxs tərəfindən birbaşa və ya dolayısı yolla idarə olunursa;

ə) onlar birlikdə birbaşa və ya dolayısı yolla üçüncü şəxsi idarə edirsə;

f) onlar və ya onların vəzifəli şəxsləri yaxın qohumdurlarsa (ailə üzvləridirlərsə).

Sövdələşmə qiymətinin gömrük məqsədləri üçün məqbul hesab edilməsinin mümkünüyü müəyyən edilərkən alıcı və

satıcının qarşılıqlı asılı olması faktı özlüyündə sövdələşmə qiymətindən imtina edilməsi üçün əsas hesab edilə bilməz. Belə halda satış şərtləri digər faktorlarla birlikdə ətraflı tədqiq oluna və münasibətlərin qiymətə təsir etmədiyi şərt ilə sövdələşmə qiyməti qəbul edilə bilər. İdxalatçı və ya digər mənbə tərəfindən verilən məlumatlar əsasında bu asılılığın qiymətə əsaslı təsir etməsi haqqında gömrük orqanında şübhə varsa, bu əsaslar haqqında idxalatçıya məlumat verilməli və ona bu faktlara münasibətinin bildirmək üçün şərait yaradılmalıdır. İdxalatçının xahişi ilə bu məlumat yazılı şəkildə də verilə bilər. İdxalatçı tərəfindən qarşılıqlı asılılığın qiymətə əsaslı təsir etmədiyi sübut olunarsa, sövdələşmə qiyməti gömrük məqsədləri üçün qəbul edilməlidir.

Müvafiq hallarda gömrük dəyərindən kontrakt şərti ilə sövdələşmə qiymətinə daxil edilmiş aşağıdakı xərclər çıxılmalıdır:

- a) malların idxal ərazisinə gətirildikdən sonra yığılıb quraşdırılması, sazlanması və ya texniki qulluq göstərilməsi xərcləri;
- b) idxaldan sonrakı nəqliyyat daşımaları xərci;
- ç) idxal və ya satış üzrə yerli rüsum və vergilər.

Razılaşmada həmçinin alıcı tərəfindən faktiki ödənilmiş, lakin sövdələşmə qiymətinə daxil edilməmiş aşağıdakı xərclər də gömrük dəyərinə daxil edilməlidir:

- a) malın alınması ilə əlaqədar alıcının komissiyon mükafatlandırılmaları istisna olmaqla, komissiyon və broker mükafatlandırılmaları;

- qiymətləndirilən mallarla vahid tam təşkil edən taranın dəyəri;

- qablaşdırma materiallarının və işlərinin dəyəri də daxil olmaqla qablaşdırma dəyəri;

- b) alıcı tərəfindən birbaşa və ya dolayı yolla pulsuz, yaxud qiymətləndirilən malların istehsalı və ya ixrac üçün satılması ilə əlaqədar istifadə edilməsindən ötrü aşağı qiymətə təqdim olunmuş aşağıdakı malların və xidmətlərin dəyəri:

- xammalın, yarımfabrikatların, hissələrin və qiymətləndirilən malların tərkib hissələri olan digər predmetlərin,

- idxal edilən malların istehsalında istifadə olunan alətlərin, qəliblərin, press-formaların və digər bu kimi əşyaların;

- qiymətləndirilən malların istehsalı zamanı sərf olunan materialların (yanacaq, sürtkü materiallarının);

- idxal ölkəsindən kənarında yerinə yetirilən və qiymətləndirilən malların istehsalı üçün bilavasitə lazım olan mühəndis, təcrübə-konstruktor, dizayn, bədii tərtibat, eskiz və çertyoj işlərinin;

c) qiymətləndirilən mallarla əlaqədar olaraq alıcının birbaşa və ya dolayı yolla sərf etməli olduğu royaltı və lisenziyalaşdırma xərcləri;

ç) qiymətləndirilən malların istifadə olunmasından, verilməsindən və ya təkrar satışından satıcının birbaşa, yaxud dolayı yolla əldə etdiyi gəlirin bir hissəsi.

Razılaşmanı qəbul edən hər bir tərəf öz Milli qanunvericiliyini yaradarkən sövdələşmə qiymətində aşağıdakı xərcləri nəzərə almalıdır:

a) idxal yerinədək malların daşınma xərcləri;

b) yükləmə, boşaltma, kredit riskinin qəbul edilməsinə görə komisyona xərclər, idxal yerinədək malların daşınması ilə bağlı kredit kartoçkası ilə əməliyyat üzrə xərclər;

c) sığorta xərcləri.

Gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəsində qiymətləndirmənin birinci üsulundan sonra ən geniş yayılmış üsul VI üsuldur.

Razılaşmanın 7-ci maddəsində göstərilir ki, əgər gömrük dəyərini bundan əvvəlki üsullarla müəyyən etmək mümkün deyilsə, onda gömrük dəyəri Tarif və Ticarət üzrə baş Sazişin VII maddəsinin və bu razılaşmanın ümumi şərtləri ilə üzləşən məqbul üsullarla və idxal ölkəsində olan məlumat bazası əsasında müəyyən edilməlidir.

Gömrük dəyəri VI üsulla müəyyən edilərkən aşağıdakılardan istifadə oluna bilməz:

- a) idxal ölkəsində istehsal olunan malın satış qiyməti;
- b) iki bəyərdən ən böyüyünə üstünlük verən sistemin məlumatları;
- c) idxal ölkəsinin daxili bazarında malın qiyməti;
- ç) idxal ölkəsindən fərqli olan digər ölkəyə ixrac qiyməti;
- d) minimal gömrük dəyəri (qiymətlər);
- e) özbaşına müəyyən edilmiş və ya təsdiq olunmamış qiymətlər.

İdxalatçının xahişinə əsasən bu üsulun tətbiqi zamanı istifadə olunmuş qiymət mənbələri haqqında ona yazılı məlumat verilə bilər.

Bu üsulun üstünlüyü digər qiymətləndirmə üsullarından fərqli olaraq 1-5-ci üsullardan çevik istifadə oluna bilməsi, qiymət məlumat-sorğu kitablarından, birja məlumatlarından, kataloqlardan, statistik məlumatlardan istifadə olunmasına yol verilməsidir.

“Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin Gömrük məqsədləri üçün malların qiymətləndirilməsi üzrə VII maddəsinin tətbiqi haqqında Razılaşma”nın (bəzən bunu Gömrük Dəyəri Məcəlləsi də adlandırırlar) 2-ci və 3-cü maddələri müvafiq olaraq gömrük qiymətləndirilməsinin eyni və eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti üsullarının (yəni, 2-ci və 3-cü üsulların) tətbiqi şərtlərini əks etdirir. Hər iki üsul üçün əsas şərtlərdən biri malların eyni kommersiya şərtləri və miqdarda satılmasıdır. Əgər bu şərtlərdə fərqlər varsa, təsdiq olunmuş əsaslarla bu şərtlər müqayisə oluna bilən hala gətirilmək üçün təshih olunmalıdır. 2-ci əsas şərt müqayisə üçün qəbul edilən malların gömrük dəyərinin 1-ci üsulla müəyyən edilmiş olmasıdır.

Razılaşmanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində eyni və eynicinsli malların dəqiq xarakteristikası verilmişdir. Eynicinsli mallar dedikdə qiymətləndirilən mallarla müqayisədə bütün parametrlərə görə, o cümlədən fiziki xüsusiyyətlərinə, keyfiyyətinə və bazardakı nüfuzuna görə eyni olan mallar başa düşülməlidir. Görünüşündə (rəngində, əgər bu qiymətəmələgətirici amil deyilsə) cüzi fərqlər nəzərə alınmır. Qiymətləndirilən

mallarla müqayisə edilən eyni və ya eynicinsli mallar yaxın və ya nisbətən yaxın vaxtda idxal edilməli, eyni bir ölkədə istehsal olunmalı, onların layihə, təcrübə-konstruktor, eskiz-çertyoj və s. işləri idxal ölkəsindən kənarında yerinə yetirilmiş olmalıdır. Müxtəlif istehsalçılar tərəfindən istehsal olunmuş mallar, müqayisə edilmək üçün digər mallar olmadıqda baxılmalıdır.

Eynicinsli mallar dedikdə isə bütün parametrlərə görə olmasa da qiymətləndirilən mallarla müqayisədə eyni funksiyaları yerinə yetirə və kommersiya baxımından qarşılıqlı əvəz oluna bilən mallar başa düşülür. Malın keyfiyyəti, bazardakı nüfuzu və ticarət markası malların eynicinsli olmasının təyin edilməsi üçün əsas amillərdən hesab edilməlidir.

Razılaşmanın 2-ci və 3-cü maddələrində qeyd edilir ki, bu üsulların tətbiqi zamanı müqayisə üçün iki və daha artıq sövdələşmə qiyməti aşkar edildikdə gömrük dəyərinin təyini üçün onlardan ən aşağısı istifadə olunmalıdır.

Razılaşmanın 4-cü maddəsinə əsasən gömrük dəyəri 1,2 və 3-cü üsullarla müəyyən oluna bilmədikdə idxalçının istəyi ilə növbəti gömrük qiymətləndirilməsi üsullarının ardıcılığı dəyişdirilə bilər, yəni dəyərin çıxılması və ya toplanması üsulları istənilən ardıcılıqla tətbiq oluna bilər.

Razılaşmanın 5-ci maddəsi dəyərin çıxılması üsulunun əsas şərtlərindən biri kimi, qarşılıqlı asılı olmayan satıcı ilə alıcı arasında razılaşdırılmış sövdələşmə qiyməti ilə idxal edilmiş, qiymətləndirilən mallara eyni və ya nisbətən eyni vaxtda, lakin 90 gündən artıq olmayan müddətdə, idxal edilmiş ən böyük eyni və ya eynicinsli mal partiyasının qiymətinin götürülməsini şərtləndirir. Başqa sözlə, qiymətləndirilən mallara münasibətdə müqayisə üçün qəbul edilən malların gömrük dəyəri bir üsulla – gətirilən malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə müəyyən edilməlidir. Digər mühüm şərt müqayisə üçün qəbul edilmiş malların öz ilkin vəziyyətini dəyişdirmədən satılmasıdır. Əgər belə mal yoxdursa, onda gömrük dəyəri idxalçının istəyi ilə emal xərcləri çıxılmaqla təshih edilmiş qiymət əsasında təyin edilir. Emal

xərcləri obyektiv və ölçülə, kəmiyyəti müəyyən oluna bilən məlumatlar əsasında təyin edilməlidir.

Müqayisə üçün qəbul edilən mal vahidinin qiymətindən aşağıdakı xərclər çıxılmalıdır:

- komissiyon mükafatlandırılmaları da daxil olmaqla mənfəətlə əlavələr, idxal ölkəsinə gətirilən eyni növ malların satışı ilə əlaqədar ümumi xərclər;

- idxal ölkəsində idxal və satış ilə əlaqədar ödənilmiş olan gömrük rüsumlarının vergilərin və yığımların məbləği;

- idxal ölkəsində daşınma, yükləmə-boşaltma və sığorta xərcləri.

Müqayisə üçün idxaldan sonrakı ilkin kommersion (top-dansatış) mərhələsində olan malların qiyməti qəbul edilməlidir.

Gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəsində ən az tətbiq olunan üsul 5-ci dəyərin toplanması üsuludur. Belə ki, əksər idxalatçılar tərəfindən istehsal satış məsrəfləri haqqında kommersion sirri olan məlumatın təqdim edilməsi praktiki cəhətdən mümkün deyildir. Digər tərəfdən razılışmanın 6-cı maddəsinin 2-ci maddəsinə əsasən heç bir tərəf onun ərazisində rezidenti olmayan hər hansı bir şəxsdən gömrük dəyəri hesablamaları məqsədlə sənədlərini tələb edə və ya hər hansı hesablamaların öyrənilməsi üçün məlumatları təqdim edilməsinə məcbur edilə bilməz. Ancaq bu maddənin tələblərinə uyğun olaraq gömrük dəyərinin təyin edilməsi məqsədi üçün malların istehsalçıları tərəfindən təqdim olunan məlumatları, idxal ölkəsinin səlahiyyətli orqanları tərəfindən istehsalçının razılığı və maraqlı ölkənin hökumətini vaxtında xəbərdar etmək və onun təhqiqat aparılmasına etiraz etməməsi şərti ilə yoxlanıla bilər.

Bu üsulla malların gömrük dəyəri aşağıdakı xərc maddələrinin toplanması yolu ilə təyin edilir:

- materialların dəyəri və qiymətləndirilən malların istehsal xərcləri;

- ixrac edən ölkədən idxal ölkəsinə eyni növ malların satışı üçün səciyyəvi olan ümumi xərclər;

- idxal ölkəsinə belə malların göndərilməsi nəticəsində ixrac edənin əldə etdiyi mənfəət.

Bütün bu məlumatlar istehsalçı ölkədə tətbiq olunan mühasibat uçotunun qəbul edilmiş ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun II maddəsində qeyd edildiyi kimi, respublikada malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi (gömrük qiymətləndirilməsi) sistemi gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş ümumi prinsiplərinə əsaslanır və Qanununun IV fəslə “Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üsulları və onların tətbiqi qaydaları”nı müəyyənləşdirir.

Gömrük nəzarətinin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi üçün Dövlət Gömrük Komitəsinin və digər nəzarət orqanları və idarələrinin razılaşdırılmış fəaliyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, malın idxalı və ixracı uçotunun işində xarici ticarətin gömrük statistikasına xüsusi rola malikdir. Ticarət statistikasına ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq standartlara uyğun statistika metodologiyası əsasında həyata keçirilir ki, bu da həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə ticarət statistikasına məlumatlarının müqayisə olunacağını təmin edir.

Xarici ticarət üzrə natura və dəyər ifadəsində ixrac-idxal göstəricilərinin təhlili ölkənin xarici ticarəti üzrə mal dövriyyəsinin əsas meyillərini təyin etməyə, onun coğrafi və sahə strukturlarını müəyyən etməyə və nəticədə cari təhlili həyata keçirməyə, zəruri informasiyanı hazırlamağa imkan verir.

Gömrük və statistika uçotunun metodologiyasında ixrac və tranzit uçotunun nizamsız aparılmasına, əmtələrin SİF və FOB qiymətləri arasında qeyri-müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olan bir sıra nöqsanlar mövcuddur. Bütün bunların nəticəsidir ki, ticarət hesabatlarında subyektiv xarakterli nöqsanlar üzə çıxır ki, bu da ixracın qeydiyyatdan yayınmasında, idxal və ixracın dəyərinin və həcmnin süni olaraq azaldılmasında ifadə olunur.

Bu cür pozuntu hallarına idxalın gömrük vergilərindən aksizdən, ƏDB və mənfəət vergisindən yayınmasını göstərə bilərik. Bundan başqa, bəzi idxalçılar ölkəyə ixrac zamanı bu ölkədə müəyyən edilən imtiyazlardan istifadə üçün onun gələcəkdə mənfəətini saxtalaşdırmaq məqsədilə gətirilən əmtəəni gizlədir.

Vergi Məcəlləsinin 159.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada malların idxalı zamanı ƏDV gömrük orqanları tərəfindən hesablanır. İdxal zamanı ƏDV-dən azad olunan malların siyahısı Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsi və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2005-ci il tarixli 11 sayılı “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı haqqında” qərarı ilə müəyyənləşdirilmişdir. Mallar idxal olunarkən vergi tutulan əməliyyatların dəyərində və ya idxal olunan malların qiymətinə gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları haqqında” qərarı ilə yenidən baxıla bilər.

İdxal olunan malların mal göndərən tərəfindən müəyyən edilən qiyməti bazar qiymətlərindən fərqləndikdə gömrük orqanlarının bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla ƏDB-ni hesablamaq hüququ vardır. Bu qiymətlər vergitutma məqsədləri üçün istifadə edilir. Malları idxal edən vergi ödəyicisi həmin malları malgöndərən müəyyən etdiyi qiymətdə mədaxil edərək uçota alır. Gömrük orqanlarının müəyyən etdiyi şərti bazar qiymətləri həmin mallarla aparılan əməliyyatlarda vergi orqanları tərəfindən bazar qiymətləri barədə bir mənbə kimi istifadə oluna bilər. ƏDB ödəyiciləri tərəfindən gömrük orqanlarına ödənilmiş ƏDB məbləği idxal olunan mallardan sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə edildikdə Vergi Məcəlləsinin 175-ci maddəsinə uyğun olaraq əvəzləşdirilir.

Ölkənin xarici ticarətinin dövlət tənzimlənməsinin aparıcı orqanı kimi gömrük xidmətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməlidir:

- gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və onun ölkənin iqtisadi maraqları nəzərə alınmaqla xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizminə uyğun vəziyyətə gətirilməsi vacibdir;

- büdcəyə vergilərin ayrılması texnologiyasını və gömrük, bank-valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi proseduru təkmilləşdirmək lazımdır;

- gömrük xidməti tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsinin köməyiylə yerli sahibkarların və ölkənin daxili bazarının müdafiəsini təmin etməlidir.

Gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizmi cəlalanmalı və gömrük tariflərinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə nail olunmalıdır.

- Azərbaycan bazarı keyfiyyətsiz əmtəələrdən qorunması və gömrük laboratoriyalarının nəzarətedici rolu fəallaşdırılmalı, eləcə də idxal əmtələrinin sertifikatlaşdırılması və hüquqların müdafiəsi sistemi təkmilləşdirilməlidir.

- gömrük qanunvericiliyinin stabilləşdirilməsi, gömrük rəmiləşdirilməsinin sürətliliyi və sadəliyi əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını və xarici investisiyaların cəlb olunmasını, o cümlədən emaledici gömrük rejiminin geniş tətbiqini təmin etməlidir ki, bu da istehsalın beynəlxalq kooperasiyası, uzunmüddətli kontraktların və razılaşmaların rəmiləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır;

- yerdəyişməsi Azərbaycanın gömrük sərhədinə nəzərdə tutulan malların gömrük rəsmiləşdirilməsi təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməlidir;

- elektron-hesablama texnikasından maksimum istifadə etməklə yük-gömrük bəyannaməsinin təqdimatı təlim olunmalıdır;

- gömrük orqanları işçilərinin sosial statusu və sosial müdafiəsi möhkəmləndirilməli, gömrük xidmətinin nüfuzunun

yüksəldilməsi tədbirləri reallaşdırılması, Azərbaycanın gömrük orqanlarının əmək şəraiti yaxşılaşdırılmalıdır;

- yüklərin müxtəlif rejimlər üzrə hərəkət etdiyi gömrük-buraxılış məntəqələrində nəzarət gücləndirilməlidir.

Gömrük infrastrukturunun yaradılması onun ölkənin iqtisadi sərhədçi funksiyalarının yerinə yetirilməsinin təmin etməlidir. Xarici ticarət siyasətində ixraca yönümlülük və idxaləvəzləyici balanslaşdırma ixracın stimullaşdırılması və səmərəli idxal vergisi qoyulması ilə əlaqələndirilməlidir. İxracın genişləndirilməsi və tənzimlənməsi ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının real hərəkətverici qüvvəsidir.

Xarici ticarət siyasətində idxaləvəzləyicinin strateji inkişafında gömrük maneələri başlıca rol oynamalıdır. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafında tariflərin düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hökuməti əmtəə dəyərinin, əmtəə dəyərinin yerdəyişməsinin və gömrük sərhədinə nəqlinin gömrük qiymətləndirilməsi üzrə dünya təcrübəsinin nailiyyətlərini nəzərə almalı, əksər dövlətlərin qəbul və istifadə etdiyi gömrük qiymətləndirilməsi prinsiplərini tətbiq etməlidir.

6.2. Azərbaycan Respublikasının gömrük sisteminin inkişaf perspektivləri və onun səmərəliliyi

Gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və gömrük orqanlarının inkişaf etdirilməsi bu sahədə mövcud olan qanunvericilik aktlarını təkmilləşdirmədən, yəni bu aktları beynəlxalq normalara uyğunlaşdırmadan mümkün deyil. Digər tərəfdən, ümumdünya gömrük sisteminə inteqrasiya gömrük prosedurlarının harmonizə edilməsi və sadələşdirilməsini də tələb edir. Belə bir şəraitdə normativ-hüquqi bazaya yenidən baxılması və onun təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır və keçən illərdə bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 17 fevral 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş

Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-cil illər) respublikada qlobal informasiya mühitinin yaradılması və informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə edilməsinə, o cümlədən gömrük xidmətində bu sahədə aparılan işlərə müsbət təsir göstərdi və böyük imkanlar yaratdı. Ölkəmizdə gömrük işinin təşkilində informasiya texnologiyaları prioritet olaraq 1995-ci ildən başlayaraq intensiv formada tətbiq olunur. Həmin dövrdə gömrük xidmətinin üç səviyyəli vahid avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin(AİS) texniki tapşırığı və funksional strukturu tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatçılara görə, vahid AİS-in yaradılması aşağıda göstərilən məqsədlərə nail olunmasını təmin etməlidir:

- gömrük rəsmiləşdirilməsi, nəzarəti və prosedurların tam avtomatlaşdırılması;
- gömrük xidmətində idarəetmə proseslərinin həllində elektron üsullardan geniş istifadə edilməsi;
- idarəetmə proseslərinin informasiya təminatının təşkili;
- xarici-iqtisadi əməliyyatları əks etdirən məlumatların operativ surətdə yığılması, mərkəzləşdirilmiş məlumat bazalarının yaradılması və onların təhlilinin aparılması;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət və icra orqanlarının müvafiq məlumatlarla təmin edilməsi;
- xarici ölkələrin mərkəzi gömrük orqanları ilə informasiya mübadiləsinin təşkili.

Azərbaycan Respublikası gömrük xidməti vahid avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılması haqqında Fəaliyyət Proqramına (2003-2012-ci illər) müvafiq olaraq səkkiz istiqamət üzrə işlər aparır və bu sahədə müxtəlif nailiyyətlər əldə olunub.

Dövlət Gömrük Komitəsi səviyyəsində operativ idarəçilik prosesini təmin etmək üçün vahid korporativ şəbəkənin yaradılması çox zəruridir. Korporativ şəbəkə gömrük sərhədini keçən və rəsmiləşdirilmiş yüklər barədə operativ məlumatların “On-line”

rejimində Dövlət Gömrük Komitəsinə göndərilməsini təmin etməlidir.

Hal-hazırda “On-line” rejimində işləyən korporativ şəbəkə 36 sərhəd və gömrük rəsmiləşdirilməsi ilə məşğul olan gömrük prosedurlarının təşkilində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Korporativ şəbəkənin istismarı dörd növ rabitə kanalları əsasında təşkil olunmuşdur: fiber-optik, peyk, telefon və radio kanalları. Korporativ şəbəkənin mövcudluğu “gömrük rəsmiləşdirilməsi, nəzarət və prosedurlarının avtomatlaşdırılması” istiqamətində işlərin aparılmasına imkan yaratdı. Ümumiyyətlə, gömrük işinin təşkilində müxtəlif rəsmiləşdirmə prosedurları, nəzarət formaları, sərhədi keçən zaman yüklərin qeydiyyatı, müşayiəti və s. prosedurların böyük çəkisi var. Göstərilən prosedurların avtomatlaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə gömrük işinin keyfiyyətini artırma bilər.

“Çatdırma” proqram təminatı sərhədi keçən zaman yüklərin qeydiyyatını, nəzarətdə saxlanmasını, daxili elektron poçt əsasında göndərən və təyinat gömrük orqanları əsasında informasiya mübadiləsini və yüklərə elektron müşahidəni təşkil edir.

Gömrük xidməti üçün ən mühüm məna daşıyan GRNAS eksperimental qaydada gömrük rəsmiləşdirilməsi ilə məşğul olan 20 gömrük orqanında tərtib olunub, bu da ümumi sayın 87%-ni təşkil edir. Müşahidələr göstərir ki, sistemin tətbiqi nəticəsində rəsmiləşdirmə vaxtı təxminən altı dəfə azalır.

GRNAS-ın daxilində əsasən iki nəzarət növü istifadə olunur:

- format-məntiqi yoxlamalar;
- yük gömrük bəyənnamələrinin(YGB) elektron surəti və müşahidə sənədləri əsasında ekspert yoxlamaları.

Format-məntiqi yoxlamalar gömrük brokeri və “məlumat kitabçası” tərəfindən aparılır və yoxlamalar üç istiqamət üzrə təşkil olunur:

- format üzrə nəzarət;

- sorğu kitabçalarından və təsnifatlardan istifadə etməklə yoxlamalar;

- YGB-nin qrafalarının müqayisəli yoxlanılması.

Onu da qeyd edək ki format-məntiqi yoxlamalar tamamilə proqram məhsulu hesabına aparılır.

Ekspertlər tərəfindən aparılan əsas yoxlamalar aşağıdakılardır:

- nəqliyyat növünün, malın miqdarının və mənşə ölkəsinin yoxlanması;

- qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərinin və göndəriş şərtlərinin yoxlanılması;

- malın gömrük dəyərinin yoxlanılması və yenidən hesablanması;

- ödəmə üsullarının yoxlanılması.

Hər mərhələdə müəyyən olunmuş səhvlər avtomatik olaraq “elektron protokolu”na daxil edilir və lokal şəbəkə vasitəsilə gömrük brokerinə qaytarılır. Broker tərəfindən YGB-də düzəlişlər aparıldıqdan sonra yoxlamalar davam etdirilir və səhvlər aradan qaldırılana qədər gömrük brokeri və gömrük orqanı arasında informasiya mübadiləsi davam edir.

Dövlət Gömrük Komitəsinin siyasətində gömrük prosedurlarının şəffaflığı mühüm yer tutur. Bu məqsədlə “İnformasiya köşkləri” yaradılmış və 5 gömrük orqanında tətbiq olunmuşdur. Həmin “İnformasiya köşkləri”ndə hüquqi-normativ aktlar, mallar üzrə gömrük tarifləri və xarici-iqtisadi əlaqələrin mal nomenklaturası yerləşdirilib.

“İnformasiya köşkləri” “Gömrük rəsmiləşdirilməsi və nəzarətinin avtomatlaşdırılmış sistemi” ilə birbaşa birləşib və bunun nəticəsində hüquqi və fiziki şəxslər heç bir struktur bölməyə müraciət etmədən rəsmiləşdirmə barəsində məlumat ala bilirlər. Gömrük nəzarətini gücləndirmək məqsədilə sərhəd postlarında və bəzi gömrükxanalarda video-müşahidə sistemlərinin tətbiqi nəticəsində sərhəddə yüklərə baxış və rəsmiləşdirmənin müşahidəsinə imkan yaradılmışdır.

Gömrük əməkdaşları üçün avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin yaradılması istiqamətində çox böyük həcmli işlərin aparılması nəzərdə tutulur. Bu istiqamətdə görülən işlər təbii ki, gələcəkdə yaradılan “elektron poçt” və “elektron gömrük idarəsi”nin təməlini təşkil edəcək. Mal və nəqliyyat vasitələrinə fiziki baxışın avtomatlaşdırılması, avtomatik rejimdə yüklərin müşayiət edilməsi, normativ-sorğu sənədlərinin məlumat bazarlarının yaradılması planlaşdırılır.

Yerli gömrük orqanlarının “Statistika və AİS” bölmələrində “Gömrük” proqram təminatının köməyi ilə gömrük fəaliyyət zonası üzrə xarici-iqtisadi əlaqələrin təhlili aparılır.

Gömrük orqanları üçün aktual problemlərdən biri müvəqqəti ixrac və idxal olunmuş mallara və nəqliyyat vasitələrinə səmərəli nəzarətin təşkilidir. Yaradılmış proqram təminatı vasitəsilə yerli gömrük orqanlarında müvəqqəti yük və nəqliyyat vasitələrinə aid məlumatlar, habelə həmin malların geri qaytarılması vaxtının uzadılması, rejminin dəyişdirilməsi haqqında məlumatlar kompüterə daxil edilir və Dövlət Gömrük Komitəsinə göndərilir.

Respublika səviyyəsində və yerli gömrük orqanlarında məlumat bazarları müvəqqəti yüklər üzrə təhlillərin aparılmasını və gömrük qaydalarının pozulmasını müəyyən etmək imkanını yaradır. Mal dövriyyəsində fiziki şəxslər tərəfindən minik maşınlarının ixracı və idxalı, eyni zamanda onların müvəqqəti ixracı və idxalı xüsusi yer tutur və nəzarət prosesində müxtəlif problemlər əmələ gəlir. Bunu nəzərə alaraq məqsədyönlü proqram təminatı yaradılmışdır. “Avtonəqliyyat” proqram təminatı minik maşınlarının qeydiyyatını, yoxlanmasını, yaddaşda saxlanılmasını və məlumat mərkəzinə göndərilməsini təmin edir.

“Avtonəqliyyat” proqram təminatı minik maşınlarının dövriyyəsini beş rejimə bölür:

- şəxsi istifadə üçün gətirilən və aparılan minik maşınları;
- daimi yaşayış yerinə köçən şəxslərin gətirdikləri və apardıqları minik maşınları;

- fiziki şəxslər tərəfindən müvəqqəti gətirilən və aparılan minik maşınları;

- kommersiya məqsədi ilə gətirilən və aparılan minik maşınları;

- tranzit keçən minik maşınları.

Dövlət Gömrük Komitəsinin gələcək planlarında xarici dövlətlərin mərkəzi gömrük orqanları ilə ixrac, idxal və tranzit mal və nəqliyyat vasitələri üzrə informasiya mübadiləsinin təşkili nəzərdə tutulur və bu məqsədlə web texnologiyalarının tətbiqi planlaşdırılır.

Prosedurların sadələşdirilməsi üzrə proqram təhlükəsizliklə sadələşdirmənin birləşməsindən yaranan üstünlükləri izah edir və bu iki istiqaməti biri-birinə qarşı qoymadan, onları harmonikləşdirməyə çalışır ki, bu konsepsiyalar bir səmtə işlənsinlər və beləliklə də, dörd əsas prinsipin təhlükəsizliyini təmin etsinlər. Birinci prinsip informasiya kanalları vasitəsilə ilkin məlumatlarla mübadilədir. Yaxşı olardı ki, mallar sərhədləri keçərkən onlar haqda lazımi informasiya ötürülsün. Beləliklə, informasiyanın ilkin mübadiləsinin avtomatlaşdırma yolu ilə sistemləşdirilməsinə nail olunur.

İkincisi, riskli malların digər ölkəyə çatdırılmamış identifikasiyasını keçirərək onların göndərilməsinin qarşısını almaqdır. Çünki bu malların içərisində silah və partlayıcı qurğular ola bilər. Burada artıq xüsusi texnologiyalardan, aparatlardan istifadə etmək zərurəti yaranır ki, bu halda konteynerlərin, qutuların içərisində nə olduğunu bilmək çətin olmayacaq. Yaxşı olardı ki, bu texnologiyalara bütün gömrük idarələri malik olsun.

Daha bir məqam ticarət kompaniyaları tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də gömrüklə onlar arasında əməkdaşlıq zəruridir. Bu əməkdaşlıq ona yönəldilib ki, kompaniyalar təhlükəsizliyini təmin etsin, öz xətləri ilə yoxlanış apararaq çalışsınlar ki, onlarla yanaşı işləyən adamlar da təhlükəsizliyi qorusun, təhlükəsizliyin təmin olunmasını maliyyələşdirsinsinlər. Onların nizamnaməsi olsun və bu nizamnamələr onlara üstünlüklər versin ki, lazımi qaydada

gömrük tənzimlənməsini həyata keçirə bilsinlər. Bu müasir üsul nəticəsində tərəqqiyə rəvac verən malların keçirilməsi təmin olunur ki, bu da XXI əsrdə gömrüyün hansı qaydada qurulmasının göstəricisidir. Bu prinsiplərin çərçivəsi iki bazaya əsaslanır: Əməkdaşlığın kooperasiyası və Gömrük xidmətlərinin əməkdaşlığı. Gömrük təşkilatlarının əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi etməsi zəruridir. Gömrük təşkilatları digər tərəfdaşlarının nə etdiyindən, necə işlədiyindən xəbərdar olmalı və əmin olmalıdırlar ki, onların tərəfdaşlarının etdikləri hər bir iş beynəlxalq standartlara, dünyada baş verən proseslərə uyğundur.

İkinci baza gömrüklə müəssisələr arasında əməkdaşlıqdır. Təbii ki, bu əməkdaşlıq dialoq şəklində və s. formalarda bir sıra ölkələrdə mövcuddur. Ümumi rəqlamentə əsasən bu müəssisələr gömrüklə tanış olmalıdır. Hər şeyi bilmək, hər bir riskdən xəbərdar olmaq, bu əməkdaşlığın əsas olmasına çalışmaq lazımdır. Öz növbəsində müəssisələr də dövlət xidmətlərinə yardım göstərməlidirlər ki, risklər aradan qaldırılsın.

İnformasiya texnologiyası dövlət büdcəsinin doldurulmasında, ticarətin asanlaşdırılmasında, təhlükəsizlik və idarəetmədə çox mühüm rol oynayır.

İnformasiya texnologiyaları müasir gömrük sisteminin çox lazımlı hissəsidir. Müasir gömrük təşkilatı biznes əməliyyatlarına və yüksək təhlükəsizlik standartlarına uyğunlaşan gömrük prosedurlarına və vasitələrinə əsaslanır. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə biznes rəqabətinin artmasına, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə və qanuni ticarətə kömək daha asan olur. İnformasiya texnologiyalarının daha effektiv gömrük nəzarətinə, gömrük şəffaflığına və büdcənin doldurulmasına faydası çoxdur.

Avropa Birliyi üzv dövlətlərlə gömrük üçün trans-Avropa kompyuterləşmiş şəbəkəsini inkişaf etdirmişdir. Ən mühümü isə Yeni kompyuterləşmiş Tranzit Sistem və Ümumi Birlik Tarif Sistem və Ümumi Tarif Sistemidir. Kompyuterləşmiş Tranzit Sistemi ilə gömrük şəffaflığında informasiya texnologiyasının tətbiq edilməsi birliyini yaratmaq mümkündür. O, malların fiziki

nəqlindən qabaq və onunla eyni zamanda malların gömrük tranzit bəyannaməsinin ötürülməsini təmin edir, həm də bu hərəkətlərə düzgün gömrük nəzarətini həyata keçirməyi, operatorların xərclərinin azaldılmasında gömrüyün rolunu artırır.

Ümumi gömrük tarif sistemi üzv dövlətlər tərəfindən xarici ticarətə tarif qanunvericiliyinin düzgün və yekcins tətbiqi üçün informasiyanı təmin edir.

Trans-Avropa kompyuter şəbəkəsindən istifadə etməklə köhnə kağız sistemini əvəzləmə, malların rəvan axınına, düzgün tarifi və birliyin Gömrük Məcəlləsinin tətbiqinə kömək edir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Milli İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları strategiyası həmçinin kompyuterləşmiş gömrük şəbəkəsinə yaxşı bir nümunədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük təşkilatları və biznes sahəsi arasında kommunikasiyanı və anlaşmanı təkmilləşdirilir, hökumət və biznes birlikləri arasında strateji partnyorluğun inkişafına kömək edir. Ona görə də gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizə edilməsinə istiqamətlənən hər hansı təşəbbüs çox əhəmiyyətlidir və beləliklə, ticarətin sadələşdirilməsi onun beynəlxalq səviyyədə inkişafına kömək etməlidir.

Gömrüyün əsas problemlərindən biri onunla təhlükəsizliyin asanlaşdırılmasına tələbatın necə balanslaşdırılmasıdır. Gömrük təşkilatları son dövrlər gömrük prosedurlarına təhlükəsizlik aspektlərinin daha yaxşı inteqrasiyasının sürətinin artırılmasına nail olublar. Bu günkü gömrük xarici ticarətin normal axınına şərait yaratmaqla beynəlxalq təchizat zəncirində effektiv nəzarəti tətbiq etməlidir.

Müasir risk menecmenti texnikası ilə əhatə olunan informasiya texnologiyalarından istifadə etmə gələcəkdə təhlükəsizliyin və asanlaşdırmanın əldə edilməsində ən mühüm yoldur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtəfli inkişafı imkan verir ki, respublikamızın gələcək inkişaf planları müəyyən edilsin. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir:

“Azərbaycanın gələcək inkişafı ilə bağlı düşünülmüş proqramı, konsepsiyası –“2020 Konsepsiyası” var və əlbəttə ki, bu layihələrin, infrastruktur layihələrinin icrası imkan verəcək ki, dinamik inkişaf davam etsin”.

Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev
Əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor

Zibeydə Arif qızı Şəkərəliyeva
i.e.n., b/m

Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi

(dərs vəsaiti)

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Баш редактор	<i>Исмят Сяфяров</i>
Редактор	<i>Rahilə Cəbrayilova</i>
Korrektor	<i>Südəbə Manafova</i>
Kompyuter operatoru	<i>Təranə Вахşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Mehdi Quliyev</i>

*Çapa imzalanıb 02. 09. 2015. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həjmi 10,5 ç.v. Sifariş 129. Sayı 120.*

---

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
